

„A kapitalizmus második kiadása” Oroszországban

„A kapitalizmus restaurációja Oroszországban” – e kifejezés, különösen baloldali körökben, mára már teljesen elterjedté vált. (Kirszanov 1993; Dolenko 1996; Kagarlickij 2000; Truskov 2003; Beljajev 2007)¹ Könyvek is megjelentek ezzel a címmel. Egyes felsőoktatási intézményekben pontosan ilyen megfogalmazásban – „a kapitalizmus restaurációja Oroszországban” – az oktatók kurzusok témái közé is bekerült. Így van ez például a Moszkvai Közgazdasági és Jogi Egyetemen is, az oktatás minden szintjén (Martinov – Csinguzov 2005, 10, 11, 15–18, 20). A terminus gyors meghonosodását megkönnyítette az a tény, hogy „a kapitalizmus restaurációjáról” – még csak nem is Oroszországban, hanem az Egyesült Államokban – sokat írtak már a nyugati „államkapalista” és sztálinista (maoista) szerzők, mi több, e könyvek közül néhányat oroszra is lefordítottak (pl. Cliff 1991; Dickout 2004. Cliff műve 1947-48-ban, Dickouté 1971-72-ben jelent meg eredetiben.). Sokak számára igen csábítóan tűnhetett, hogy egy már készen álló klisé-terminussal, vagy ahogy Richard Dawkins mondaná, *mém*mel éljenek.

Valójában az, ami az egykori Keleti Blokk területén történt, korántsem volt *restauráció*. Helyesebb volna „a kapitalizmus második eljövételének”, vagy még inkább „a kapitalizmus második kiadásának” nevezni, Engels híres kifejezésének analógiájára („második jobbágyság”). Éppen úgy, ahogy a második jobbágyság, azaz a jobbágyrendszer „második kiadása” sem volt az első restaurációja, a hozzá való visszatérés, hanem radikálisan különbözött tőle, „a kapitalizmus második kiadása” sem az elsőhöz való visszatérés, nem annak restaurációja.

A továbbiakban ezt a megközelítést szeretném érvekkel alátámasztani.

Első lépésként tegyük fel magunknak a kérdést: mennyiben elfogadható egyáltalán a „restauráció” terminus használata? Ha a politikatudomány területén maradunk, (s ahogyan jómagam annak idején rámutattam „A forradalmi folyamat szakaszai” (Taraszov 1995a, 58–67) és „A nemzeti forradalmi folyamat: belső törvényszerűségek és szakaszok” (Taraszov 1995b) című műveimben, a restauráció olyan politikai rezsim, amely a szokásos forradalmi ciklus utolsó szakaszát követi – vagyis a nyílt ellenforradalom szakaszát, a brumaire-t, a bonapartizmust. A restauráció rendszere újragyártja a forradalom előtti díszleteket, de a forradalom alapvető gazdasági vívmányait megőrzi. (Amennyiben eltöri azokat, az

ismét forradalomhoz vezet, mint az 1830-as forradalom Franciaországban, vagy a „dicsőséges forradalom” Angliában, amelyek a restaurációs rezsim szélsőségeinek korrekcióját célozták.) A körbeért forradalmi ciklus után, egy másik forgatókönyv szerint, a nyílt ellenforradalmi diktatúra (a bonapartista rezsim) átalakulhat az ellenforradalmi demokrácia rendszerevé (ahogyan az Franciaországban a Thiers–MacMahon rezsimmel történt, amely – amikor az ismert definíció szerint a „köztársaságpártiak nélküli köztársaság” „polgári republikánusok köztársaságává” fejlődött – átnőtt a „szokásos” Harmadik Köztársaságba.

Oroszország esetében csak akkor lesz indokolt restaurációról beszélünk, ha a monarchia helyreállításával szembesülünk (természetesen alkotmányos monarchiáról lenne szó, mely inkább tartalmatlan külsőség) a kapitalista termelési viszonyok mellett. A másik elengedhetetlen körülmény a restitúció lenne – vagy, mint ennek egy változata, az elveszett vagyonokért járó legalább részleges kárpótlás. Amíg e két jelenség hiányzik, nem beszélhetünk restaurációról.

Igen, természetesen Oroszországban vannak olyan erők, amelyek a monarchia helyreállítására törekszenek, de ezek vagy marginális szerepet játszanak a politikában, vagy legalábbis nyilvánvaló kisebbségben vannak még az uralkodó osztályon belül is. Igen, a politika befolyásos szereplőjének számító pravoszláv egyház 2007-ben csaknem keresztülvitte a törvényhozási folyamaton az egyházi vagyon visszaszolgáltatásáról szóló törvényt – de végül is nem járt sikerrel. (S egyáltalán nem azon bukkott meg a dolog, hogy a törvénytervezet azt a szélhámosság-nak beillő tételt tartalmazta, hogy az „Istentelen forradalmárok” által elkobzott vagyont *az egyháznak* kell visszaszolgáltatni, miközben a cári Oroszországban az egyház állami intézmény volt, vagyona pedig az *állam* tulajdona, hanem azon, hogy az elnöki vezetés ráébredt: egy ilyen törvény elfogadása törvényszerűen maga után vonná a *teljes restitúciót*, különben a forradalom előtti vagyonok összes többi örököse *törvénytelen diszkriminációt szenvedne el.*)

Tehát, ha a putyini–medvegyevi „puha bonapartizmus” rendszere mellett (melyben a törvényhozás, mint hatalmi ág szerepe szimbolikus, a parlamenti ellenzék elhanyagolható, a „nagy médiumokat” kontroll alatt tartják, a parlamenten kívüli ellenzékét rövid pórázon, a munkajogi törvények elnyomóak, az állami bürokrácia pedig teljes egészében összenőtt az üzleti elittel) figyelemmel kísérhetnénk azt is, hogy a cári család örökösei őseik rehabilitációját és kanonizációját követően azok vagyonát is visszakapnák, ezután pedig szélesebb körű restitúció következne, valamiféle kompromisszumos megállapodással a régi (forradalom előtti) és új (posztszovjet) tulajdonosok között, teljességgel helytálló volna a „restauráció” kifejezés.

Ugyanakkor persze nagy a kísértés, hogy a forradalom előtti és a mai orosz kapitalizmus között *hasonlóságokat* keressünk. Ilyenek minden bizonnyal szép számmal kínálkoznak. A köznapi tudat pedig természete

szerint nem dialektikus, s az ismétlődő jelenségeket és folyamatokat hajlamos egy típusba sorolni, ami tudománytalan. De ha nem a hétköznapi ember, hanem a tudós szemével tekintünk e nevezetes hasonlóságokra, észrevesszük, hogy valójában *különbségekről* van szó.

Először is: nyilvánvalónak tűnik, hogy Oroszország a „szovjet kitérő” után ismét visszatért a kapitalista világrendszerbe, *kapitalista elvi alapon*.² Mi több, Oroszország a kapitalista világrendszerben jelenleg a periférián foglal helyet, de a félperifériás ország szerepére pályázik.

Ugyanakkor a cári időkben ez az igény megalapozottabb volt. A mai értelemben vett kapitalista világrendszer éppen akkoriban alakult ki, és semmiképpen nem volt *globális*. Hasonlóképpen formálódófélben voltak a „centrum–periféria” viszonyok. Oroszország számára az, hogy a kapitalista államok élcsapatából kimaradt, nem jelentette, hogy nem igényelhet egy szeletet a tortából, hogy nem lehet az övé az egyik szólam a nagyhatalmak koncertjén (nem beszélve arról, hogy a „nagyhatalom” meghatározásának kritériumai is mások voltak akkoriban). Az oroszországi imperializmus sajátosságai (egyrészt a Nyugattól való függősége, másrészt a Keleten kialakult, Oroszországtól függő államok megléte) sokkal inkább megfelelt a „félperiféria”, mint a „periféria” fogalmának. Ráadásul akkoriban még szó sem volt „egypólusú világról”, vagyis egységes imperialista világrendszerről, világimperializmusról az USA-val az élen. A világban a különböző – erősebb és gyengébb – imperializmusok versenye folyt, s az oroszországi csak egy volt közülük, nem a legerősebb, de nem is a leggyengébb.

Mára azonban az egységes kapitalista világrendszer már kialakult (miután a keleti blokk széthullott, és Kína is a pályára lépett, persze sajátos feltételek mellett; a lehetséges kivételek – ha ugyan valóban azok –, mint Észak-Korea és Kuba, nem számítanak), ezért teljesen indokolt globalizációról beszélni. Természetesen az „első oroszországi kapitalizmus” idején még semmiféle „globalizációról” nem lehetett szó. Amikor Oroszország az 1990-es években, vagyis az orosz gazdaság *irányított csődje* idején csatlakozott a kapitalista világrendszerhez, ezzel azt alapozta meg önmaga számára, hogy a harmadik világ tipikus „óriásállamává” váljon, mint amilyen India, Brazília, Indonézia vagy a Dél-Afriakai Köztársaság. A forradalomig maga a „harmadik világ” kifejezés sem létezett, éppen azért, mivel nem lett volna kire használni. Egy harmadik világbeli országnak – még akkor is, ha „óriásállamról” van szó – kevés az esélye arra, hogy felkapaszkodjon a kapitalista félperifériára, illetve, ami még fontosabb, hogy ott tartósan meg is tudjon maradni.

Mi több, Oroszország határozottan rosszabb feltételek mellett tért vissza a kapitalista világrendszerbe, mint ahogyan kilépett belőle (s természetesen összehasonlíthatatlanul rosszabbak mellett, mint amikor a „második világ” része volt): a megváltozott viszonyok által diktált mérték szerint sokkal gyengébb gazdasággal, kevesebb nyersanyagforrással, kisebb területtel és lakossággal, rosszabb geopolitikai helyzetben (amelyet

nem tudott kompenzálni nukleáris fegyverek birtoklásával, hiszen semmilyen rakéta nem pótolhatja sem a balti és a fekete-tengeri kikötőket, sem az ukrajnai termőtalajt, sem a közép-ázsiai gyapotot stb.).

A helyzet általános jellemzői közül, melyek többsége, bár nem mindegyike, a gazdaságot érinti, csak arra a tényre szeretnék rámutatni, hogy a kapitalista cári Oroszország *fejlődő ország* volt. Igaz, ezt a fejlődést visszafogta az uralkodó rezsim és az uralkodó osztályok, igaz, a kapitalizmus az akkori Oroszországban félf feudális volt, s Lenin ismert mondása szerint az ország nem is annyira a túl sok, mint inkább a túl kevés kapitalizmustól szenvedett. De a reformok előtti Oroszországhoz képest mégis megfigyelhető volt az állandó és egyértelmű fejlődés (még akkor is, ha ennek gyümölcseit csak a kisebbség élvezhette, s ha maga ez a fejlődés – mint minden polgári fejlődés – szörnyű társadalmi aránytalanságokhoz vezetett). A modernizációs elméletek bizonytalan terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy a cári Oroszország – bár túl lassan ahhoz, hogy a kor világában helytálljon, túl bátortalanul és nehézkesen, megállókkel és kitérőkkel – a modernizáció útján haladt. „A kapitalizmus második kiadása” Oroszországban Steven Cohen közismert meghatározása szerint (2001, 173)³ demodernizációval kezdődött. A Szovjetunóban jelen lévő fejlett technológiák jelentős része (a robottechnika, a számítástechnika, stb.) a modern kapitalista Oroszországban egyszerűen megsemmisült. Ez történt a tudományos bázis nagy részével is (Horev 2001, 11–12),⁴ más fejlett technológiai ágazatokat (például az űrutatást) a minimumra redukálták. Még az ipar nem különösebben jelentős, progresszív és fejlett ágazatai is jelentős károkat szenvedtek. A kiemelt helyzetben lévő haditechnika és -ipar is „összeszűgödött”, arra kényszerült, hogy elsősorban exportra gyártson, s ma alapvetően a késő-szovjet időszak hagyatékát igyekszik kiaknázni. Ismeretes, milyen katasztrofális helyzetbe kerültek a könnyűipari termékek gyártói, például a textilipar. Ezzel ellentétben, a cári Oroszországban a reformokat követő 20 évben megduplázódott a vászon egy főre jutó felhasználása (*Isztorija Rosszii* 1998, 400). A nagyipari textilgyártás akkor az egyik legjelentősebb, legprogresszívabb, a legfejlettebb technológiákat használó termelési ágazat volt. Általában véve, ha eltekintünk az uráli bányászattól, mely elavult felszereléssel dolgozott és elsősorban jobbgymunkán alapult (mivel itt a technológiai megújulás húsz évet vett igénybe), a forradalom előtti Oroszországban a nagyipar a korabeli „high tech”-felhasználás valódi példája volt. A nagyipar termelékenysége pedig 1893 és 1900 között majdnem megkétszereződött (*Szovjetszkaja Isztoricsezkaja Enciklopegyija* 1965, 6. kötet, 995).

Másképpen fogalmazva, a forradalom előtti kapitalista Oroszország elmaradott, de fejlődésben lévő ország volt. A mai kapitalista Oroszország pedig ezzel ellentétben visszaesésben lévő ország, ahol a fejlett technológiát és tudományos bázist igénylő ágazatok helyére az összeszerelő üzemek világa lép, ahol a 30-40 évvel ezelőtt progresszívnek számító gazdasági szektorok „konzerválódnak”, ahol a XXI. század

első éveitől beáramló olajdóllár-tömegek ellenére a valódi technikai-technológiai fejlődést és átalakítást felváltották a hangzatos szólamok, a „nanotechnológiáról” és a „nemzeti projektek” költségvetéséről szóló párbeszéddek.

A *másodikként* említhető általános körülmény: a cári Oroszország a feudalizmusból lépett át a kapitalizmusba, a mezőgazdasági társadalomból a mezőgazdasági-ipariba, az abszolutizmusból a polgári képviselői demokráciába. A „második kiadás” viszont a szuperetatizmusból lépett a kapitalizmusba, a szovjet típusú politikai rendszerből a polgári (burzsoá) rendszerbe egy ipari társadalmon belül. S bár az ilyen átmenetek törvényszerűségeit még nem mutatták ki és nem tanulmányozták (s úgy tűnik, a burzsoá akadémiai tudományt ez nem is érdekli, s teljességgel megelégszik a „tranzitológia” nyilvánvalóan tudománytalan ideológiai-propagandisztikus koncepcióival), nem kétséges, hogy ez *egészen más eset*, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Már csak azért is, mert a kapitalizmus olyan feladatait, mint az ipari forradalom, az industrializáció, a kulturális forradalom, az urbanizáció, a Szovjetunió már régen megoldotta. Ugyanakkor a kapitalizmus a maga klasszikus formáiban csak azért tudott megmaradni és fejlődni, mert a falvak lakosságából verbuválódó szabad és képzetlen munkaerő légiójára támaszkodott, amely gazdasági kényszer hatására állt be a kapitalista termelésbe, számára végtelenül olcsónytelen feltételek mellett.

Egy dolog a cári Oroszország, ahol a városi lakosság aránya 13 százalék, és parasztkok tömegei áramlanak a városokba, akik engedelmesek, igénytelenek, s marxista szóhasználattal élve készek a kétkezi munkára, s egészen más a mai urbanizált Oroszország, melynek lakossága hozzászokott a kényelem egy bizonyos szintjéhez, és szakmailag már specializált.

Természetesen elképzelhető, hogy országunk vezetőinek folyamatos sopánkodása, miszerint az országban túl sok a felsőfokú végzettségű szakember, míg a gazdaságnak kétkezi munkásokra volna szüksége, és a soron következő „közoktatási reform” ezen a tarthatatlan helyzeten talán valamelyest változtatna; de ez csak egy újabb bizonyíték arra, hogy a „kapitalizmus első kiadása” radikálisan különbözött a „másodiktól”: az első esetben a kapitalizmus progresszív, fejlődéspárti szerepben lépett fel, a másodikban regresszív, degradáló erőként.

Van még egy tényező, amely összefügg az előbbivel: a demográfiai helyzet. A háború előtti kapitalista Oroszországban a népesség száma folyamatosan növekedett. Ez egyrészt a hagyományos sokgyermekes családdal függött össze, másrészt a lassan, de mégiscsak javuló egészségügyi és higiéniai feltételekkel, amely természetesen csökkentette a halálzási arányt, elsősorban a gyermekek körében. Még falun is, ahol a halandóság jóval magasabb volt, mint a városban, a népesség száma a reformok utáni években, a XX. század elejére csak az európai országokban 48,9 millióról 80 millióra növekedett (*Isztorija Rosszii*

1998, 435), az ország egész területén pedig (nem számítva Finnországot és Oroszországot) 1858 és 1913 között 63 millióról 140 millióra (Brook 1980). Ha tekintetbe vesszük az akkori alacsony átlagéletkort, mindez azt jelenti, hogy Oroszország *fiatal lakossággal rendelkező* ország volt. Az európai országrészre jellemző mezőgazdasági túlnépesedés tényét is figyelembe véve, mindez *garantálta* az erős munkáskezek beáramlását a kapitalista (s konkrétan az ipari) fejlődésbe. S valóban, az 1897-es adatok szerint még a fővárosokban is (Moszkvában és Pétervárott) 67 és 69 százalék volt a parasztok aránya (Rasin 1956, 324–327). Persze, ők már csak formálisan, származásuk szerint „parasztok”, valójában leginkább munkások voltak (kivéve egy elenyésző részüket, akik cselédként, fuvarosként, kereskedőként stb. dolgoztak).

A mai Oroszországra azonban a *népesség fogyása* jellemző (amelyet a neoliberais szerzők, elkerülve a „kihalás” kifejezést, a jobban hangzó „depopuláció” szóval jelölnek), s ennek oka elsősorban a valószínűtlenül emelkedő halálozás. Amikor Gajdar és Csujbajst a különlegesen magas halálozási arányról kérdezték, ők megpróbálták az alacsony születési arány felé terelni a beszélgetés menetét. De ez a taktika nem vált be: a társadalom nem hitt nekik, különösen hogy idővel a születések száma nőni kezdett, ám a depopuláció mégsem állt meg (Powell 2002, 344–348).⁵ A halálozási arány erőteljes növekedése pedig, ahogyan már ezt többször is kimutatták, egyenes következménye azoknak a társadalmi-gazdasági viszonyoknak, melyeket „a kapitalizmus második kiadása” teremtett Oroszországban.

Ám a népességfogyással egyidejűleg a népesség rohamos öregedése is megfigyelhető a mai Oroszországban. Nyilvánvaló, hogy a nyugdíjas korú lakosság döntő többségére mint munkaerőre nem lehet számítani, s az sem várható tőlük, hogy új szakképesítéseket szerezzenek. Ezenkívül objektív okok (így pl. egészségi állapotuk) miatt sem egyezhetnek ki, és nem is akarnak kiegyezni azokkal az „ideiglenes” nehézségekkel és nélkülözéssel, melyeket a fiatalok (a fiatal, képzetlen munkaerő) elviselnek. Mivel semmiféle kapitalizmus nemhogy nem fejlődhet, de nem is létezhet munkaerő híján, ez azt jelenti, hogy egy nagyon fontos tényező, a *termelőerők tekintetében* „a kapitalizmus második kiadása” Oroszországban alapvetően másképpen működik.

Most tekintsünk át néhány tisztán gazdasági körülményt.

Először is nézzük a tulajdonviszonyokat. A kapitalizmus definíciója szerint a termelőeszközök magántulajdonán alapul. „Első kiadásának” megjelenése idejére a magántulajdonon alapuló viszonyok Oroszországban már hosszú ideje széles körben elterjedtek, ezek domináltak a gazdaságban. Oroszország gazdasága a kapitalizmus előtt a mezőgazdasági termelésen alapult, amely a nemesi földbirtok rendszerére (vagyis magántulajdoni viszonyokra) támaszkodott. A kapitalizmus fejlődésével a falvakban a magántulajdoni viszonyok gyakorlatilag mindenre kiterjedtek (a sztolipini agrárreform már az utolsó lépést jelentette). Az

iparban hasonlóképpen fejlett volt a magánszektor, nem is beszélve a kereskedelemről. Kétségtelenül létezett (bár nem mindenhol) az obszcina és az (egy bizonyos időszakról kezdve hátrányba szoruló) állami ipar, de az adott árupiaci viszonyok közepette kénytelenek voltak ezek is a magántulajdoni termelés játékszabályai szerint működni. Az állam, mint ipari szereplő ugyanúgy viselkedett, és ugyanazokhoz a szabályokhoz tartotta magát, mint a többi tulajdonos. Az állami és az állami manufaktúrákba rendelt jobbágypokhoz való viszonyában az állam tulajdonosként lépett fel (bár persze leginkább földbirtokosként).

Egészen más volt a kiinduló helyzet a tulajdonviszonyok tekintetében „a kapitalizmus második kiadásánál”. A kapitalizmus ez esetben egy olyan országban vált uralkodóvá, ahol korábban a termelőeszközök *gyakorlatilag teljes egészében állami tulajdonban voltak*, ahol jóformán hiányoztak a magántulajdoni viszonyok, és nem működtek a piaci keretek. Ez már önmagában olyan alapvető eltérés a kapitalista viszonyok bevezetésének kísérletében, melynek alapján kijelenthető, hogy „a kapitalizmus második kiadása” nem lehet az első „restaurációja”.

Másodsor, nem helyes a gyakori hivatkozás az *államkapitalizmus* akkori és mai jelentős (mi több, „különleges”) szerepére. A formális egyezés és bizonyos közös jelenségek (mint például az óriási korrupció) ellenére az államkapitalizmus *két különböző modelljével* állunk szemben. A cári Oroszországban az államkapitalizmus csak a reform előtti kincstári tulajdon örököse volt (melyet gyakran nehéz volt elkülöníteni a cári tulajdontól). Az oroszországi kapitalizmus további fejlődését elsősorban a cárizmus háborús stratégiai tervei határozták meg (ez indokolja a vasútépítés, a hadiipar és az ezzel összefüggő fémipar kiemelt szerepét). Hiába a szektorra jellemző kolosszális sikkasztások, az államkapitalizmus a cári Oroszországban mégiscsak az államkasszát és az állami érdekeket szolgálta (már ahogyan ezt akkor értelmezték, ebben a sorrendben: a cári családot, a bürokratikus elitet, az uralkodó osztályt). Végül is a kapitalista cári Oroszország költségvetési bevételeinek jelentős tétele származott a kincstári tulajdonból (a másik hasonlóan nagy összeg a bormonopólium volt, melyhez hozzáadódtak más, kisebb „kormányzati regalék”).

Ezzel szemben a mai Oroszországban az államkapitalizmus *neoliberais* modellre épül. Ennek megfelelően az állami vállalatok részvénytársaságok, melyek ugyanúgy adót fizetnek az államkincstárnak, mint bármelyik más részvénytársaság. A profiton azonban a csúcsmenedzserek szűk köre osztozik ügyesen, akiknek többsége magas rangú állami hivatalnok. Ők azonban nem mint hivatalnokok, hanem mint magánemberek részesülnek ebből a haszonból (vagyis nem a tisztség viselője, hanem a személy kapja a profitot). Ennek a sémának a különös cinizmusa abban rejlik, hogy nem foglalja magában a veszteségek fedezését a csúcsmenedzserek zsebéből; vagyis amikor a cég nem profitot, hanem veszteséget termel, e veszteségeket az államkincstár fedezi, tehát az adófizetők pénze megy rá!

Más szóval, a kapitalista cári Oroszországban az államkapitalizmus valóban államkapitalizmus volt, míg a mai Oroszországban ez nem más, mint szélhámosok üzleteit eltakaró paraván, mely mögött a bürokratikus elit formálisan törvényesen, valójában azonban bűnös módon (épp ezért csendben) gazdagodhat.

Harmadszor, helytelen az a hozzáállás is, mely a forradalom előtti és a modern kapitalista Oroszországot mint „nyersanyag-birodalmakat” hasonlítja egymáshoz. Valóban, mindkét Oroszország „nyersanyag-birodalom”. De a mai „nyersanyag-birodalom” korántsem a forradalom előttinek „restaurációja”. Kezdjük azzal, hogy különböznek az exportra kerülő nyersanyagok. A forradalom előtti Oroszországban ez elsősorban gabona volt, ezenkívül fa, len, kender, bőr, prém stb. A mai Oroszországban kőolaj, földgáz, alumínium, fa. Vagyis a mai „nyersanyag-birodalom” a már iparosodott Szovjetunió örököse, hiszen, bár nyersanyagokat exportál (vagy elsődleges feldolgozottságú termékeket), ezek olyan anyagok, amelyek *ipari* kitermelést, feldolgozást, szállítást igényelnek, és eltérnek a preindusztriális időszak nyersanyagaitól.

A cári Oroszországot, amelynek nem sikerült felugrania a kapitalizmus első kocsijára, eközben azért több olyan elmaradott, feudális, tőle részben vagy egészében függő ország határolta, amelyeknek úgy adhatta el ipari termékeit, hogy nem kellett a fejlettebb nyugati országok konkurenciájától tartania, cserébe felvásárolta nyersanyagainak. Végeredményben ez vezetett a „nyersanyag-birodalom” konfliktusához Japánnal Mandzsúriában és Koreában, s ez volt az egyik oka annak, hogy az első világháborúban Oroszország és az Oszmán Birodalom szembekerültek egymással. Ezért a forradalom előtti Oroszország fokozatosan növelte az ipari termékek exportját.

Lényegében a kapitalista cári Oroszország, a feudális cári Oroszország örököse, nem is lehetett más, mint „nyersanyag-birodalom”: ahhoz, hogy ettől a státusztól megszabaduljon, először el kellett volna érnie az ipari fejlettség olyan fokát, hogy az ipari termelés kielégítse a belső piaci igényeket.

„A kapitalizmus második kiadása” azonban a szovjet szuperetatizmus örököse volt, amely az ipari termelés (legalábbis a haditechnika) tekintetében a kapitalista világ legnagyobb országával, az USA-val is fel tudta venni a versenyt. A posztstálinista Szovjetunió nem volt „nyersanyag-birodalom”, és Jegor Gajdar véleményével ellentétben nem „az olajra volt kihegyezve”. A peresztrojka hajnalán az energiahordozók és az elektromos energia aránya a szovjet exportban 52% volt (*Sztatyisztyicseszkiy ezsegodnyik* 1991, 659), s meg kell jegyeznünk, hogy az elektromos energia *nem nyersanyag*.⁶

A fennmaradó szovjet exporttermékek kétharmada *késztermék* volt (igaz, anyagi értékét tekintve a legjelentősebb tételt ezek között a fegyverek képviselték – ám a fegyver sem nyersanyag).

A mai kapitalista Oroszország visszatérése a „nyersanyag-birodalom” státuszához szorosan összefügg „a kapitalizmus második kiadásával”.

Ez a „kiadás” egy olyan gazdasági krízis formájában jelent meg, amely, ahogyan már említettük, az ipari termelés 50%-át a lehető legbarbárabban módomban megsemmisítette, az üzemeket egyszerűen bezárták, felszerelésüket lebontották és fémhulladékként külföldre értékesítették. Mellékesen, csak az 1994-es évben 6201 ipari vállalatot szüntettek meg és hordtak szét! (*Rosszizszkij sztatyisztyicseszki ezsegodnyik* 2000, 277)

Igen, totális háború nélkül természetesen lehetetlen maradéktalanul visszatérni a preindusztriális korszakba. S a Szovjetunió azon vívmányai, melyek lehetővé tették a „nyersanyag-birodalom” állapotából való kilépést, valamelyest még ma is hatnak. Az orosz exportra szánt termékek jelentős része még mindig fegyver, elektromos energia (melyet főképpen a FÁK-országokba szállítunk), és elsődleges feldolgozású termék (fémek, nem pedig érc). De világosan kirajzolódik egy folyamat, mely ellentétes „a kapitalizmus első kiadásában” megfigyelhetővel. A cári Oroszország, bár soha nem törekedett nyíltan a „nyersanyag-birodalom” átalakítására és a fejlett technológiák exportjának bevezetésére (hiszen akkor még ezek a terminusok sem léteztek), mégis, lassan, de folyamatosan ebben az irányban haladt. A mai Oroszország pedig, ellentétben a hivatalosan hangoztatott céllal (a nyersanyagexportot a fejlett technológiák exportjával váltani ki), az ellenkező irányba tart.

Ami a kapitalizmus két „kiadásában” ebben a vonatkozásban közös, az az ország értékeinek barbár kifosztása, és a népének szükségleteihez való cinikus hozzáállás. A cári Oroszország növelte a gabonaexportot, eközben nem vette figyelembe sem a lakossági szükségleteket (az ismert mondás szerint „koplalunk, de eladjuk!”), sem a gabona világpiaci árának változásait (Pokrovszkij 1902, 105).⁷ Mindannyian megfigyelhetjük, hogy most ugyanez történik az olajjal. De ez nem a „restauráció” jellegzetessége, hanem minden kapitalista szokásos piaci viselkedése: haszonszerzés itt és most.

Negyedszer, teljesen indokolatlan párhuzamot vonni az akkori és a mai privatizáció között. Mindenki tisztában van azzal, hogy „a kapitalizmus első kiadása” idején a privatizáció mértéke meglehetősen alacsony volt, és III. Sándor uralkodása idején gyakorlatilag meg is szűnt. Az is ismeretes, miért szűnt meg – először is a kincstári cégek privatizációja nem hozta meg a várt nyereséget, emellett a privatizált cégek jó része veszteségesé vált. Ráadásul a stratégiaileg fontosak, mint a vasúti társaságok, komoly terheket róttak az állami hitelrendszerre, s mindez, mint tudjuk, azzal végződött, hogy a kincstár kénytelen volt visszavásárolni a tulajdonosok által csődbe vitt vasúti cégeket. Anekdotaszámba bent, milyen vadászó módon zsákmányolták ki a magántulajdonosok a vasutakat.⁸ Gyakran ugyanez történt a magánkézbe került bankokkal is, melyeket szintén a kincstárnak kellett megmentenie (igen jellemző az Orosz Ipari-Kereskedelmi Bank története). Ez ismét azt a jól ismert tételt támasztja alá, hogy a rentabilitás nem a tulajdoni formától, hanem a hozzáértő vezetéstől függ.

Egészen más képet mutat a posztszovjet Oroszországban végbement privatizáció. A privatizáció a neoliberalizmus szent tehene, és Pjotr Filippov egykor nagy port felvert nyilatkozatából tudjuk, hogy Csubajsz és a többi kormányzati privatizátor meg voltak győződve arról, hogy *mindent* privatizálni kell, kivéve talán – még ebben sem voltak biztosak – a parlamentet és a bíróságokat (*Kuranti*, 1992). Ezért a mai Oroszországban a privatizáció hullámokban folyik, s elsősorban a legsikeresebb és legnyereségesebb cégeket privatizálják.⁹ A neoliberalisok újra és újra felhangzó sopánkodásának a „putyini államosításról” nem sok köze van a valósághoz, mivel ténylegesen vagy nyilvánvaló reprivatizációról van szó (ami azt jelenti: elvenni a bizniszt az „idegenektől” és odaadni a „minknek”), vagy olyan pseudo-állami részvénytársaságok alapításáról, melyekről már szó esett.

Az egyetlen hasonlóság, amely a kétféle privatizáció között megfigyelhető, nem más, mint hogy mind a posztszovjet, mind a cári Oroszországban az állam sokkal kisebb nyereséget zsebelt be a privatizációból, mint amilyenre számított. Az iparvállalatok privatizációjából 1993 és 1999 között csupán a beütemezett nyereség 17,2% százaléka folyt be a költségvetésbe! (*Rosszjizskij sztatyisztyicseszki ezsegodnyik* 2000, 292) S tegyük hozzá, hogy ezek a cégek nevetséges áron, gyakran a szovjet periódusban felbecsült értékükön keltek el, „megfeledezve” a száguldó inflációról. Emlékszem, hogy e grandiózus ügylet egyik résztvevője – aki egykor a VCSZPSZ (Szakmai Szakszervezetek Össz-szovjet Központi Tanácsa) köreihez tartozott – egy magánbeszélgetésben elmondta, gyakran milyen „tudományos” módszerrel számították ki a vállalatok vételárát: a havi beralap háromszorosát kerekítették valamelyik irányba (s nem is mindig föfelé).

Ötödször, abszurditás arra hivatkozni, hogy a cári és a mai kapitalista Oroszországot egyaránt *a külföldi tőkétlől való függőség* jellemzi. Kétségtelen, hogy a kapitalizmus perifériájának minden országa *elkerülhetetlenül* függésbe kerül a centrum tőkéjétől, nem lehet független. De az adott esetben felmerül egy lényegi különbség. A XIX. század végén, XX. század elején a globális neoliberalis diktátumnak nem voltak olyan eszközei, mint az IMF és a Világbank, melyek a hitelek folyósításáért cserébe *az adott országokra kényszerítették volna politikai és gazdasági elveiket*. A cári Oroszország lehet, hogy függött a német vagy a francia tőkétlől, s ez értelemszerűen hatott a külföld irányában tanúsított viselkedésére, de mindez igen komolytalan dolog volt az IMF kényszerítő erejéhez képest.

Ezenkívül „a kapitalizmus első kiadásának” idején Oroszországban megfigyelhető az átállás a termékbehozatalról a tőkebehozatalra (mi több, a protekcionista politika, amelynek Visnyegradszkij pénzügyminiszter mintegy a szimbólumává vált, egyenesen arra ösztönözte a külföldi tőkét, hogy elsődlegesen az orosz tulajdonú vállalatokban szerezzen részesedést, melynek eredményeképpen az orosz iparvállalatokba fektetett tőke összege lassacskán, észrevétlenül meghaladta a külföldi

tulajdonú cégek vagyonát (Taburno, 1903). Persze, M. N. Pokrovskij nyomán megjegyezhetjük, hogy ez a protekcionizmus az orosz átlaggyasztó zsebére ment, de mi mást várhatnánk az osztályhatalomtól egy osztálytársadalomban?

Ma viszont a *termékbehozatal* és a *tőkebehozatal* egyaránt megfigyelhető. Ráadásul annak ellenére, hogy a kormányhivatalnokok bőszen emlegetik „a termelés védettségét” stb., a rezsim nem folyamosodik valós protekcionista intézkedésekhez. Ezeket inkább az aktuális propaganda-kampányokkal próbálja helyettesíteni (harc a grúz bor és a borzsonyi víz, a lengyel tőkehús és a „Bush-lábacská”-nak becézett amerikai fagyasztott csirkecomb ellen – nem úgy általában, hanem mindig konkrét cégekre kihegyezve, és mindig csak időlegesen!), mivel az ilyen intézkedések szembem állnak a neoliberalizmus dogmaival.

Az egyetlen szféra, amelyben a posztszovjet Oroszországban még sokáig megmaradt a protekcionizmus, a *bankok világa* volt: az újdonsült bankárok félték, hogy a) a nyugati „óriások” úgy zabálják fel őket, hogy azoknak fel sem tűnik, b) nyilvánvalóvá válik az oroszországi bankbiznisz kriminális jellege (mindenesetre a nyugati bankok vezetői biztosan nem látják szívesen soraikban az alvilágban nagy tekintélyt szerzett figurákat).

Tehát, ha egyáltalán küzdöttek valami ellen „a kapitalizmus második kiadásában”, az a *szabad* tőkebehozatal volt. Ugyanakkor Oroszországból legálisan és illegálisan *ki is vittek tőkét*. S még azt sem tudja senki, mennyi került ki pontosan (az elemzések 800 milliárd és 1200 milliárd dollár között ingadoznak).¹⁰

Természetesen kijelenthetjük, hogy ha Visnyegradszkij „nem adta volna el Oroszországot a nyugati tőkének”, a cári Oroszország gazdasági rendszere összeomlott volna. De „a kapitalizmus második kiadása” Oroszországban *már egy ilyen összeomlással kezdődött*. Gondolom, egyetértenek velem abban, hogy így már egészen más a leányzó fekvése.

Végezetül, a forradalom előtti kapitalizmusban a külföldi tőke csaknem teljes egészében a gazdaság legfejlettebb, legprogresszívebb ágazataiba áramlott – a banki szférába, a fémfeldolgozásba, az olajkitermelésbe, a vegyiparba, az autógyártásba stb. Új technológiákhoz és új termelési lehetőségekhez juttatta Oroszországot, progresszív erőként lépett fel. Ma a külföldi tőke a nyersanyag-ágazatok, az élelmiszeripar, a kozmetikumok és higiéniai cikkek gyártása felé irányul, s ha be is telepíti a gyártási folyamatokat, legfeljebb az összeszerelő üzemek szintjén. Vagyis úgy viselkedik, mint az első világ képviselője a harmadik világban, amely ily módon konzerválja a kapitalista periféria országaiban a technológiai elmaradottságot, sőt, a rivális cégek likvidálásának érdekében egyenesen lerombolja a fejlett gyártási technológiákat (sok esetben ez történt a repüléstechnika és az elektronika területén, vagy például a permi finommechanikai művekben).

Hatodszor, a kapitalizmus két „kiadásában” az egyik legfontosabb gazdasági ágazat, a mezőgazdaság helyzete nem csupán gyökeresen

eltérő, hanem *határozottan ellentétes tendenciákat mutat*. A cári Oroszországban a XX. század első évtizedének közepére (vagyis a sztolipini *felülről szervezett gazdasági forradalom* kísérlete előtt) a mezőgazdaság helyzetét a kortársak alaposan kielemezték. Bármennyit is vitáztak egymással a bolsevikok (Lenin), a mensevikok (Maszlov), a kadetek (Kaufmann), az eszerek (Csernov) és a jobboldaliak, ezek a viták főképpen részletekről, értelmezésekről és prognózisokról folytak. (Lenin 1971; Maszlov 1905; 1908; Kaufmann 1908; Csernov 1906; Jermolov 1906) A kirajzolódó képet mindenki világosan láthatta. Bár a falvakban a jobbágyfelszabadítás óta komoly lépések történtek a kapitalizmus bevezetésére, az oroszországi mezőgazdaság még mindig különösen elmaradott, fejletlen és nyíltan félféudális volt. Ezt mutatja az a fontos tény is, hogy a falusi gazdaságok döntő többsége semmit sem termelt a piacra, ami a kapitalizmus szempontjából *abszurd*. Nyemcsinov akadémikus mára már klasszikussá vált számításai szerint még a sztolipini reformok után, az 1909–1913-as években az eladásra szánt kenyér 21,6 százalékát a földesurak, 50 százalékát a kulákok termelték, s a többi paraszt – a falusi lakosság döntő többsége – csak a 28,4 százalékát (Nyemcsinov 1945, 34). Ez azt jelenti, hogy a forradalom előtti Oroszországban a parasztek többsége csak saját családjá élelmiszerszükségletét termelte meg. Ez pedig nem más, mint természetes gazdálkodás, feudalizmus, de semmiképpen sem kapitalizmus. Ugyanezt, konkrét számokra lebontva, megtalálhatjuk Leninnek „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalom idején” című munkájában. Lenin kiszámolta (1973, 203), hogy Oroszország európai részében 10,5 millió szegényparaszti, 1 millió középbirtokosi, 1,5 millió kulák- és tőkésbirtok volt, és 30 ezer nagybirtok.

A nagybirtok, mint egyértelműen féudális jelenség fennállása garantáltan ahhoz vezetett, hogy a parasztek birtoka Oroszország európai részében minimális volt (vagy, ha úgy tetszik, a parasztság volt túl nagyszámú a birtokolt földhöz képest). 1905-ben a 28 ezer leggazdagabb földbirtokos 62 millió gyeszjatyina földdel rendelkezett (amely a magántulajdonban lévő földterület háromnegyede), eközben a 619 ezer középi és kisbirtokos 6,2 millió gyeszjatyinával. (*Szovjetszkaja isztoricseszskaja enciklopedyija* 1961, 176) Lenin azt is kiszámolta (1973, 64, 67), ahhoz, hogy egy parasztcsalád ne haljon éhen és ne is adósodjon el a következő aratásig, s még adót is tudjon fizetni, legalább – persze átlagosan – 15 gyeszjatyina földön kell gazdálkodnia. 1905-ben a paraszti gazdaságok 82,3 százaléka kisebb volt, mint 15 gyeszjatyina.

Ezek a számítások értelemszerűen az akkori, különösen alacsony termőképességen alapulnak: az európai országgrészben egy gyeszjatyina földön 41,4 pud gabona termelt (Lenin 1973, 79–80 alapján), de a termőképesség, ha lassan is, növekedett. Az első világháború kezdetéig a gabonafajták átlagos termőképessége elérte a 45 pudot, a búzáé külön 55 pud volt egy gyeszjatyinán (amit ugyanakkor össze sem lehet hasonlí-

tani az európai adatokkal: pl. Franciaországban 90 pud, Németországban 152 pud, ezen belül búzából 157 pud, az Osztrák–Magyar Monarchiában 89 pud, Belgiumban 168 pud termett). (*Szovjetszkaja isztoricseszakja enciklopegyija* 1961, 178; *Isztorija SZSZSZR* 1968, 303)¹¹ Épp ez a meg-növekedett termőképesség tette lehetővé a bolsevikok számára, hogy 1921-ben ne 15 gyeszjatyinánál, hanem a feketeföldes területeken 8,5, a többin pedig 9,5 gyeszjatyinánál húzzák meg a középparaszti birtok alsó határát. (Hrjaszceva 1921, 60)

Ahogy az L. V. Milov akadémikus *A nagyorosz szántóvető* című (2001), már megjelenésekor korszakosnak számító munkájában kétséget kizáróan bizonyította, értelmetlen lett volna a nyugati mezőgazdasági tapasztalatokat orosz talajra átültetni. Az orosz mezőgazdasági termelés ingadozó hozamú volt, az ország környezeti és időjárási viszonyai – Dél-Oroszországot és Dél-Szibériát kivéve – olyan különösen kedvezőtlenek voltak, hogy az orosz parasztnak lehetősége sem volt arra, hogy maga is jóllakjon, és a földesúr igényeit is kiszolgálja (illetve az államét, mint legfőbb földesúrét).

Az egyetlen kiút ebből a zsákutcából a nagyipari mezőgazdasági termelésre való áttérés lehetett volna. Ez azonban lehetetlen a nagybirtokrendszer s egyben a paraszti kistermelés felszámolása nélkül. Épp ez a körülmény ítélte kudarcra a sztolipini agrárreformot és korántsem az, amit az ideológiai megrendelésre dolgozó szovjet szerzők később felhoztak, vagyis hogy csak a parasztok 26 százaléka lépett ki az obszcinából, és még közülük is később sokan visszaléptek, valamint az áttelepítési kampány nem érte el célját, az agrár-túlnépesedés megszüntetését, vagy hogy az 1911-es éhínség azt bizonyította, hogy a mezőgazdaság fejlődése egyenetlen, stb. Még ennél is szálnalmasabb, amikor a sztolipini reformok mai apologétái arra hivatkoznak, hogy az átkozott szabadkőművesek miatt Pjotr Arkagyjevicsnek nem adatott meg az a húsz nyugodt év, amit a reformok kibontakoztatásához kért: először őt magát lötték le, aztán kirobbantották az első világháborút, azután pedig a forradalmat. A sztolipini reform nem tudta megteremteni a kapitalizmus sikeres fejlődéséhez szükséges feltételeket, mivel ahelyett, hogy elköteleződött volna vagy a porosz, vagy az amerikai modell mellett, (Lenin szerint) egyszerre próbálta mindkettőt megvalósítani: fejleszteni próbálta a falvakban a paraszti (kulák-) kapitalizmust, egyszersmind megőrizte a feudalizmusból maradt nagybirtokrendszert. Érthető módon az utóbbi az uralkodó osztály nyomására alakult így (a kormányzósági nemesi testületek meghatalmazottainak első kongresszusa a nemesi nagybirtokrendszer elleni támadást „a szocialista rendszer felé vezető lépésnek” titulálta). (*Hresztomatyija po isztorii Rosszii* 2001, 364). Mind-eközben az az elhúzódó polgárháború, a parasztok földesuraik elleni harca, mely 1902-ben kezdődött az orosz falvakban, s csúcspontját az 1905-ös forradalomban érte el, amikor a földesúri kastélyok egyhatodát felégették, világossá tette, hogy a nagybirtokosoknak és a parasztnak

(illetve a falusi burzsoázia alsó, középső, sőt felső rétegének) az érdekei kibékíthetetlenül szemben állnak egymással. A parasztok nem is akartak mást, mint egymás között felosztani a nagybirtokosok földjeit. Ez nem a szegények harca volt a gazdagok ellen, itt *osztályok álltak szemben egymással*. Helyesen értelmezte ezt Teodor Sanyin (1997, 277–278), aki az 1905-ös évről úgy ír, mint a falusi obszcina harcáról a sok évszázados elnyomás ellen, melyben az obszcina élén nem a szegényparasztkok, hanem a középparasztkok álltak.

Ezt az elhúzódo polgárháborút a sztolipini reform kibővítette egy mássikkal: hozzáadta a parasztság többségének, az obszcsinának harcát a „világfalóval”, vagyis a kulákkal, aki „bekebelezte” az obszcsinát (vagyis, miután az obszcina által nyújtott minden lehetséges előnyt kihasználta, kivásárlás nélkül kilépett az obszcsinából, s magával vitte a legjobb földeket). 1917-re ez már különösen élesen kirajzolódott. (Sanyin 1997, 278–279) De hisz a társadalmi reformok nem azért születnek, hogy társadalmi forradalmat provokáljanak ki (ebben az esetben elhúzódo polgárháborút a kulákok ellen), hanem azért, hogy a forradalmat *megakadályozzák!* Sztolipin reformja sem volt ebben kivétel, s ezt a kortársak is világosan látták. De ez a reform már a kezdet kezdetén megbukott, mivel „húsz év békét” követelt a sikerhez – ehelyett polgárháborút gerjesztett.

Igazat adhatunk tehát a Richard Pipes (1993: 19) által idézett Slicher van Bath-nak abban, hogy az orosz mezőgazdaság az általános fejlődési törvényszerűségekből kiindulva sem a sztolipini reform előtt, sem pedig utána nem tudott lehetőséget teremteni „a fejlett ipar, kereskedelem és közlekedés” létrejöttére. S mivel a sztolipini reform csak generalizálta a nemesség és a burzsoázia közötti konfliktust (amelyet az 1905-ös események tisztán láthatóvá tettek, rávilágítva az orosz burzsoázia gyengeségére és gyávaságára), ráadásul kiderült, hogy a falusi kis- és középtulajdonosok nem polgári, hanem kispolgári beállítottságúak (egyenlőségpárti szocialisták), ezzel a forradalom előtti Oroszországban a kapitalizmus *elvesztette perspektíváját*. Hogy pontosak legyünk, a bolsevikoknak illett volna szobrot állítani Sztolipinnek, mivel az 1917-es forradalom előfeltételeit a falvakban az ő reformja teremtette meg.

Ma egészen más kép tárul elénk. Először is azért, mert a kérdést még nem elemezték tudományosan. A statisztikák zavarosak, és nyíltan hamisítják őket, főképp az állami hitelek elnyerésének (és zsebre vágásának) érdekében, no meg a földtulajdon tömeges illegális kisajátítása miatt.

A falvakban „a kapitalizmus második kiadása” abból a helyzetből indult, hogy a termelőeszközök, köztük a föld is, teljesen állami tulajdonban voltak (melyet a kolhozokban „kollektív” tulajdonnak álcáztak). S bár a „magánszektor” és a „farmergazdálkodás” vezérszónokai (pl. Csernyicsenko), akik később a hozzáértés teljes hiányáról tettek tanúbizonyosságot, az egekig magasztalták a magángazdaságok létrejöttét, hamar kiderült, hogy az alapvető termékek döntő többsége – mint a

kenyér, tej, hús, tojás, baromfi, és még inkább a hal – nem a magángazdaságokból származik, hanem a nagyipari mezőgazdasági termelésből, amely a Szovjetunió végnapjaiból maradt ránk.

Ennek a rendszernek az alapjait az erőszakos kollektivizálás idején fektették le, s bár az akkor választott út teljességgel *ellenforradalminak* bizonyult (nem olyan volt, mint az amerikai vagy a porosz, hanem még reakciósabb – mint az angol, csak a *landlord* szerepét az állam játszotta el), a stratégia Oroszország természeti és klimatikus viszonyai között az egyetlen helyes megoldásra irányult, mely nem volt más, mint a nagyipari gazdálkodás.

„A kapitalizmus második kiadásában” ezt a rendszert lerombolták, formálisan azért, mert nem felelt meg a lakosság megnövekedett fogyasztási igényeinek. Mára a fogyasztás radikálisan csökkent, a ma létező mezőgazdaság azonban még ezt sem képes kielégíteni, mivel az agrártermelés jelentős része egyszerűen megszűnt. S míg a Szovjetunió mezőgazdaságilag önálló volt (emlékezzünk: a pangás idején nem volt gabonaimport, kivéve a *takarmánygabonát*, ami elkerülhetetlen volt olyan patológikus körülmények között, amikor a parasztok igen taláékonyan kész pékáruval etették a jószágot!), a mai Oroszország képtelen ellátni magát élelmiszerrel, és importra szorul. A farmergazdaságok, akárcsak „a kapitalizmus első kiadásában”, megint csak Délen bizonyultak rentábilisnak, a többi térségben lassan haldokolnak.

S épp ilyen lassan, de biztosan erősödnek Oroszország mezőgazdaságában az új latifundiumok, csak épp a tulajdonosaik most a pénzügyi-ipari csoportok, amelyek felvásárolják a szántóföldeket és más mezőgazdasági területeket (melyeket néha meg sem művelnek, csak „tartaléknak” szánják).

Mindazonáltal ezek az új típusú nagybirtokosok olyan helyzettel találják szembe magukat, amely még a XIX. század végéhez vagy a XX. század elejéhez képest is kedvezőtlen a kapitalizmus fejlődése szempontjából. A legtöbb térségben (elsősorban a nem feketeföldes területeken) ugyanaz a látvány fogadna minket: elhagyott, gazos szántóföldek, romos, kifosztott tanyák, mezőgazdasági gépek rozsdatemetője, kiháló falvak. Vagyis, míg „a kapitalizmus első kiadásának” feladata a mezőgazdaság megreformálása volt, a „másodiké” a mezőgazdaság újratertemzése. Régen agrár-túlnépesedés volt, *túl sok* volt a munkaerő, ma elnéptelenednek a falvak, *komoly hiány* van munkaerőből. Azelőtt Oroszország európai részére a sokat emlegetett *földhiány* volt jellemző, most pedig *túl sok* a föld. Azelőtt a termelőeszközök tulajdonosának tanulatlan, igénytelen, az alacsony jövedelembe belenyugvó, a nélkülözést is tűrő dolgozók álltak a rendelkezésére, most pedig a „pangáshoz” szokott „elzüllött” vidékiekkel kénytelen beérni, akik nem rohannak „fillérékért görnyedezni”.

Tehát „a kapitalizmus első kiadása” a fejlődő, *de hihetetlenül lassan fejlődő* vidékkel találta szembe magát. A mai orosz kapitalizmus azonban a részben stagnáló, részben pedig degradálódó és kihalófélben lévő

vidékkel kénytelen szembenézni, amely nem képes élelmiszerral ellátni az ország lakosságát.

Két szempontból mégis kedvezőbb ma a helyzet a kapitalizmus fejlődéséhez a falvakban. Nem olyan hosszú a kapitalista nagyipari termeléshez vezető út, hiszen a nagybani gazdálkodás már a szuperetatizmus idején kialakult. Persze, felmerül a kérdés, lesz-e elég dolgozó, képzett szakszemélyzet és infrastruktúra. Eddig még senki nem számolta ki, lesz-e elég belföldi vásárlóerő a mezőgazdaság ilyen totális átalakításának finanszírozásához, s ha nem lesz, lehet-e külföldi piacot és külföldi befektetőket találni.

A mai kapitalizmus második előnye, hogy jelenleg nem folynak a vidéken társadalmi harcok. A kapitalista, vagy akár a földesúr ellen csak a tömegbázissal rendelkező, saját igazába vetett hitében biztos obszcina volt képes küzdeni. A szétzilált, individualista és csökkenő számú falusi lakosság érthető módon nem alkalmas tömeges ellenállásra. Annál gyakoribb manapság az individuális és *passzív* ellenállás (vagyis az alkoholizmusba menekülés). Még nem lehet tudni, melyik a rosszabb.

Most pedig tekintsünk át néhány társadalompolitikai és kulturális szempontot.

Először is, a forradalom előtti Oroszország nem egyszerűen osztálytársadalom volt, hanem *rendi osztálytársadalom*, s ez *lényegében* határozta meg a társadalmi életet (például nem vitatható, hogy az 1861-es reform után a – rendi – orosz állam kizárólag azzal foglalatkoskodott, hogy megmentse a nemesi földtulajdont, s ott és akkor, amikor ez lehetetlennek bizonyult, különböző privilégiumok osztogatásával könnyített a nemesek helyzetén). A társadalom rendi felosztása kitarzott egészen az 1917-es esztendőig, annak ellenére, hogy 1861 után ez egyre inkább ellentétbe került a kapitalizmus alapelveivel. (A nemzetközi tapasztalatokból leszűrhető, hogy a rendi felosztás normális esetben a kapitalizmus előtti állapotot jellemzi, s a polgári forradalom általában megszünteti.)

Ugyanakkor a rendi felosztás természetesen erőteljesen korlátozta a társadalmi szabadság mértékét, csökkentette a társadalmi aktivitást, gátat vetett a fejlődésnek, és lezárta a függőleges társadalmi mobilitás sok csatornáját. Oroszországban az, hogy léteztek adófizető és nem adófizető rétegek (ami önmagában egyenlőtlen gazdasági helyzetet eredményezett), elkényelmesítette az első csoportba tartozókat, a másodikba tartozókat pedig frusztrálta. De a mindennapi élet tekintetében annak a pusztá ténynek volt még nagyobb jelentősége, hogy léteztek kiváltságos és nem kiváltságos rétegek (s még félig-meddig kiváltságosak is, mint az első és második gildébe tartozó kereskedők – ez a félig privilegizált helyzet mindazonáltal törvényesen lehetővé tette számukra, hogy mentességet szerezzenek a sorkötelesség, a természetbeni kötelezettségek és a fejadó alól). A kiváltságos és nem kiváltságos rétegek élete élesen különbözött. Amikor kihallgatták őket, a nem kiváltságosokat verhették és kínozhatták, míg egy kiváltságost soha (ezért rettentette el a közbé-

leményt olyannyira a nemesi származású Dmitrij Karakozov kínvallatásáról terjengő szóbeszéd, s ezért titkolta annyira a kormányzat az ezzel kapcsolatos információkat). A nem kiváltságosokat alávethették testi fenytésnek (s a parasztokat még akkor is deresre húzták, amikor hivatalosan már nem létezett testi fenytés), a kiváltságos rétegek fiai – 1906-ig – előnyöket élveztek, ha állami szolgálatba léptek, s gyorsabban haladtak előre a ranglétrán, s a legnagyobb nem kiváltságos réteg, a parasztság (amelyhez a lakosság döntő többsége tartozott!) még az 1860-as évek reformjait követően sem jutott hozzá a polgári igazságszolgáltatáshoz.

Ráadásul a hatalom minden módon igyekezett megakadályozni, hogy az „alsóbb” rendekhez tartozók bebocsáttatást nyerjenek a nemesség soraiba (bár nyilvánvaló volt, hogy ilyen előrelépést csupán a rendszer iránt leginkább elkötelezettek, vagy a legtehetségesebbek tehetnek). Az az egy-másfél ezer ember, aki elért rangja vagy kitüntetése miatt nemesi címet kapott, egy száznegyven-százötvenmilliós országban csak csepp volt a tengerben. Annál is inkább, mivel nemességhez jutni egyre nehezebb volt. I. Miklós és II. Sándor felemelték a szerzett nemesség rangbéli követelményeit mind a polgári, mind a katonai szolgálatban, III. Sándor szigorította a kitüntetéssel szerezhető nemességről szóló rendelkezéseket, II. Miklós pedig – még közvetlenül az 1905-ös forradalom előtt is – élesen ellenezte, hogy a nemesség sorait az „alsóbb” rétegekből származó nagybirtokosokkal töltsék fel, bár ennek az ellenállásnak az osztálypolitikai ostobasága teljesen nyilvánvaló volt. (Korelin 1979, 98, 100, 152)

Az osztályok kialakulása a forradalom előtti Oroszországban már befejeződött – a XX. században már nem jöttek létre új osztályok –, de a rendek és az osztályok keretei egész egyszerűen nem estek egybe, sőt, egyre jobban elkülönültek. A XIX. század végén a parasztsághoz sorolt munkás számított átlagosnak, aki nem vesztette el teljesen kapcsolatát a faluval (hiszen ott élhetett a családja, oda térhetett vissza, ha elveszítette a munkáját, s a korai kapitalizmusban az is elterjedt volt, hogy a gyári munkások visszajártak a faluba aratás idején). A XX. században már a született proletár számított tömegjelenségnek, s nem csak a Lengyel Királyságban és az Ural mentén, hanem mindenhol – de őt még szintén parasztként tartották nyilván.

A parasztság mint rend rohamos széthullása nem változtatott az ország lakosságának osztályösszetételén. A többség osztálya szerint paraszt, vagyis falusi kistulajdonos maradt, jelentős hányaduk pauperizálódott, és így proletár (egy részük lumpenproletár) lett, egy jelentéktelen kisebbség meggazdagodott, és a burzsoázia soraiba lépett (ők általában a falusi burzsoáziához csatlakoztak, de nem mindegyikük; volt, akinek még az is sikerült, hogy kereskedővé váljon).

Ezzel párhuzamosan a polgárság, sőt, a nemesség átalakulása is végbement. Ugyanakkor épp a rendi felosztás biztosított a nemeseknek különösen kedvező feltételeket ahhoz, hogy társadalmi státuszukat és

perspektíváikat megőrizték – tehát például tisztiséget kapjanak az államapparátusban – még akkor is, ha elszegényedtek vagy tönkrementek.

Másképpen fogalmazva, mivel a rendi felosztást a *jogrend* sérthetlenné tette, a kapitalizmus a függőleges társadalmi mobilitás egyetlen lehetséges csatornáját nyitotta meg, s ez nem volt más, mint az egyéni meggazdagodás. (Az 1905-ös forradalom, ahogyan az egy polgári demokratikus forradalomtól el is várható, megnyitott egy másik csatornát is, de ez korántsem vált tömegjelenséggé: ez a politikai – társadalmi – karrier révén való felemelkedés, mivel az Állami Duma már *nem rendi* intézmény volt.)

A mai Oroszország e tekintetben egészen más képet mutat. Először is, a kapitalista osztálytársadalomba vezető átmenet kiindulópontja nem egy kapitalizmus előtti osztálytársadalom volt, hanem egy olyan, a szuperetatizmus idején megszilárdult társadalmiszerkezet, melyben a társadalom formálisan osztálytársadalom maradt, de az osztálykülönbségeket a *felépítmény* szintjére szorították, mivel *gazdaságilag* az összes szovjet osztály képviselői azonos helyzetben voltak: mindenki az állam bérmunkásának számított. (Erről részletesebben: Taraszov 1996; Taraszov 1994.) Másodsorban, éppen annak köszönhetően, hogy e felépítménybeli (nem gazdasági) osztályoktól kellett a „normális” gazdasági-társadalmi osztályokig eljutni, ez az átalakulási folyamat Oroszországban különösen elhúzódott, s még ma, több mint tizenöt év elmúltával sem fejeződött be. Ott, ahol az osztályalakulás már végbement, az osztályok határai tartósak és viszonylag stabilak, s az átmenet az egyik osztályból a másikba nem tömeges és lavinaszerű, s még kevésbé jellemző a tömeges „ingázás”. A posztszovjet Oroszországban 1992 és 1994 között munkások és közszoigálati dolgozók *tömegei* váltak kisvállalkozóvá (vagyis kispolgárrá), elsősorban ügynökké, vagy elszegényedett lumpen-proletárrá, 1998-ban pedig, épp ellenkezőleg, a kisvállalkozók tömegei *mentek tönkre* és váltak bérmunkássá a szolgáltatási szférában. (Sokszor az említett ügynökök elvesztették a saját üzletüket, és elkezdtek a sikeresebb ügynököknek dolgozni.) A kétezres években a legtöbb ügynökhálózatot elsöpörték a nagy kereskedelmi hálózatok vagy lehetetlenné tette a helyi hatalom, s e cégek alkalmazottai kénytelenek voltak ismét tevékenységet váltani.

Tény, hogy az itt leírt jelenségnek semmi köze sincs ahhoz, amit Marx a munka jellegének megváltozásáról ír (hiszen nem függ a nagyipari termelés technológiai változásaitól), sem pedig ennek speciális változatáról, amelyről oly sokat írtak az 1960-as, 70-es években Nyugaton, amikor a technológiai fejlődés olyan mértéket öltött, hogy egy dolgozó kénytelen volt életében többször is átképezni magát, vagy minimum új képesítéseket szerezni. A munkaerő fent leírt átcsoportosulása (és az osztályváltás) általában nem teszi szükségessé jelentős új ismeretek elsajátítását (mi több, a régi ismeretek is feleslegessé válnak), és nem jár a társadalmi státusz emelkedésével sem. Továbbá, nem érinti az uralkodó osztályokat

és jellegében leginkább a bedolgozói foglalkoztatás vagy alkalmi munka elterjedéséhez áll közel.

A kilencvenes évek folyamán Oroszország lakosságának nem kevesebb, mint 60 százaléka többször is megváltoztatta foglalkozását, s formálisan társadalmi osztályt is váltott. Én például ismerek olyan embert, aki a tudomány területén dolgozott, hegesztő lett, ezután biztonsági őr, majd kereskedő, ezután vezető állásba került, de később ismét biztonsági őr lett (ez 1994 és 2001 között történt). Ismerek egy építész is, aki munkás lett, azután biztonsági őr, munkanélküli, és végül ügynök (1994 és 1998 között). S egy tanárnőt is, aki ügynök lett, később piaci kofa, színházi menedzser, később prostituált, ezután ékszerész, végül hajléktalan munkanélküli (1994–1999).

Az osztályok kialakulása Oroszországban még nem zárult le, hiszen az osztályváltás tartós trendjei helyett ma azt figyelhetjük meg, hogy a munkahelyek betöltése kaotikusan, meglehetősen véletlenszerűen zajlik, s a munkaerőpiacot a kereslet és a kínálat aránytalansága jellemzi.

A stabil osztályszerkezetet azt feltételezi, hogy az osztálystátusz származás útján öröklődik (vagy legalábbis elvben fennáll ilyen öröklődés lehetősége). Az ilyen öröklött státusszal rendelkezők még épphogy megjelentek Oroszországban, s kizárólag a társadalmi elit körében (nem tekintve az olyan gazdálkodási enklávét, mint az iparművészek stb., ahol a foglalkozás és a munkahely nemzedékről nemzedékre száll), a lakosság többsége azonban a *periodikus deklaszálódás* állapotában van.

A tegnapi kolhozok és szovhozok dolgozói ki tudja, mivé váltak mára: lehetnek falusi proletárok, félproletárok, farmerek, szakemberek, munkanélküliek, betanított vagy szakmunkások a városban, biztonsági őrök, eladók stb.

Ellentétben a forradalom előtti kapitalista Oroszországgal, ahol a feudalizmusból a polgári társadalomba való tipikus átmenet zajlott, a mai Oroszországban az osztályok kialakulása torz jelleget öltött, mivel *különböző* történelmi periódusokhoz tartozó osztályok és társadalmi csoportok jönnek létre egyidőben. Ez a folyamat speciális megközelítést igényel – tisztán tudományos alapon, részrehajlás és propagandacélok nélkül kell tanulmányozni. Hová sorolhatjuk például az úgynevezett „irodaplanktonok” rétegét: az „új típusú proletariátushoz”, ahogyan egyesek állítják, vagy „kollektív vezetőknek” tartjuk őket, ahogyan mások mondják, esetleg „ideiglenesen fennálló rétegnek, mely a virtuális gazdaságon élősködik”, egy harmadik vélemény alapján?

Eközben nemcsak hogy nem történnek lépések a mai orosz társadalom osztályszerkezetének tisztázására, hanem éppen azon igyekeznek az akadémikus és az alkalmazott tudományak az állam és a nagytőke irányában kiszolgáltatott képviselői, hogy a képet lehetőség szerint minél jobban elhomályosítsák. (Részben tudatosan, a társadalmi elvárásoknak megfelelően, részben akaratlanul, *módszertani bizonytalanságuk* eredményeképpen – a tudományosság kritériumai komoly támadásnak voltak

Nyolcéves munkáslányka

kitéve a posztmodernizmus ideológiája részéről.) Ugyanakkor ezekben a folyamatokban is az osztályszerkezet kialakulatlansága nyilvánul meg.

Felidéznek egy példát: a Szociális és Nemzeti Kérdések Független Oroszországi Kutatóintézete (SZNKFOK) 1997-ben közvélemény-kutatást végzett, mely az orosz társadalom osztályszerkezetének vizsgálatára irányult (önmeghatározás alapján). A válaszadók csupán három választási lehetőséget kaptak: „felsőbb osztály”, „középosztály”, „alsóbb osztály”. Több osztály nincs is Oroszországban! A kutatók konstatálták, hogy az „alsóbb osztályhoz” alapvetően „az idősebb nemzedék képviselői”, a munkanélküliek, a nyugdíjasok (ők vajon miben különböznek az „idősebb

nemzedék képviselőitől”?), a munkások és a falusiak sorolják magukat. A „felsőbbhöz” sorolják magukat „az ifjúság képviselői”, a vállalkozók, az egyetemisták (akik, mint látható, nem az „ifjúsághoz” tartoznak), és a humán értelmiség (nocsak!). A kérdőíves vizsgálat leírását a következő *pontosítás* követi: „Természetesen nem a társadalom klasszikus osztályokra tagolódásáról van itt szó” (Gorskov 2000, 234–235). Valójában miért is nem?

Mellesleg, mi mást várhatnánk attól az orosz szociológiától, amely a társadalmi realitásnak a hatalom számára mindenkor kedvező képét megteremtő szovjet kutatásokon iskolázódott.

Ez nem cáfolja azt a tényt, hogy a mai Oroszország társadalomszerkezetét még nem kutatták és elemezték eleget, bár nyilvánvaló, hogy élesen eltér a forradalom előtti kapitalista Oroszország társadalomszerkezetétől.

Itt van például az a tény, hogy a munkavállalók nagyon nagy száma, senki sem tudja, pontosan mennyi, alkalmi munkából él. Az ő alkalmi foglalkoztatásuk eltér a forradalom előtti Oroszországban jellemző alkalmi munkavállalástól, mivel akkor a parasztok váltak alkalmi (szezonális) munkássá, akik ezáltal plusz jövedelemhez jutottak. Ma Oroszországban alkalmi munkavállalóként bárki dolgozhat, függetlenül a foglalkozásától, a mezőgazdasági dolgozóktól kezdve a művészi alkotómunkát végzőkig. Az előbbieket olyan helyzetben vannak, mint Kubában a forradalom előtt a szezonális mezőgazdasági munkások (vagyis sajátos társadalmi réteget képeznek, melynek tagjai tömegesen, összehangoltan és rendszeresen váltogatják a proletár és a lumpenproletár osztályhelyzetét), míg az utóbbiak helyzete az Henri Murger könyvében ábrázolt bohémekére emlékeztet. Ám ezek pusztán analógiák, s nem világítanak rá a jelenség lényegére.

A bérmunkások alkalmi munkában történő foglalkoztatása világtenendencia, egyúttal része a neoliberalizmus gazdasági stratégiájának, mely a szolidaritás és a kollektívizmus hagyományos mechanizmusainak lerombolását célozza az elnyomott és kizsákmányolt osztályokban és rétegekben, egy olyan yira atomizált társadalom megteremtését, amely már nem tud ellenállást kifejezni a neoliberális rablogazdálkodással szemben.

Ám az oroszországi alkalmi munka rendszerének specifikuma még nincs kimutatva, szociális jelentése nem megállapított, nem tisztázott.

A mai Oroszországban hihetetlenül elterjedt a rabszolgamunka, s nem csupán az építőiparban. Ráadásul, a köztudattól eltérően, nem csak a vendégmunkások válhatnak ilyen új rabszolgává. Ezen új jelenség elterjedésének mértéke pontosan nem ismert – nem utolsósorban azért, mert illegális, ebből kifolyólag a vizsgálódók saját életüket teszik kockára. A hivatalos adatok nyilvánvalóan nem tükrözik a valóságot, mivel azoktól az igazságügyi szervektől származnak, akik fedezik ezt az illegális üzletágat. Értelemszerűen a rabszolgamunka nagymértékű felhasználása is világhjelenség, egy újabb eleme a neoliberalizmus

gazdasági stratégiájának. (Bales 2006) De mindemellett tény, hogy az új rabszolgaság témáját Oroszországban még nem kutatták, s az új rabszolgák helye a társadalom szerkezetében még nem tisztázott. Kik is ők? Nincstelenségük, a termelőeszközökhöz való viszonyuk és a társadalmi munkaszervezésben elfoglalt helyük alapján proletárok. De hát a proletár munkáját megfizetik – a piac által szabályozott áron. S a proletár gazdasági kényszer hatása alatt dolgozik, az új rabszolgák többsége pedig gazdasági és nem gazdasági kényszer bonyolult kombinációjának van alávetve. Az új rabszolgák kategóriájába mellesleg az utcán vagy bordélyban dolgozó prostituáltak jelentős – nem tudhatjuk, valójában mekkora – része is beletartozik.

Az, hogy a hivatalos társadalomtudomány nem teljesíti közvetlen kötelességét, és nem tanulmányozza a társadalmi realitást, ahhoz vezet, hogy a baloldali ellenzék körében is irreális elképzelések születnek a mai orosz társadalom szerkezetéről. Többek között ismét elterjedté vált a „proletariátus” mint terminus. A mi baloldaliaink egyszerűen gondolkodnak: ha egyszer újra kapitalizmus van, van proletariátus is.

Azonban, ahogyan a szó elsődleges jelentése is mutatja, proletár az, akinek nincs semmilyen tulajdona, kivéve a gyermekeit. Éppen ezért *kénytelen* áruba bocsátani a munkaerejét, ha nem akar éhen halni. Vajon hány olyan „proletár” van ma Oroszországban, akire az előbbi leírás ráillik? Korántsem véletlen, hogy a szovjet propaganda nem nevezte proletariátusnak a szovjet munkásosztályt. Nem is volt az. A mai orosz munkásosztály, amely közvetlenül a szovjet korszakból eredeztethető, *en masse* szintén nem tekinthető proletariátusnak. Talán barakkokban élnek, vagy sötét vackokban húzzák meg magukat? Talán nincs semmilyen szakképzettségük? Egy bizonyos részüknek – még akkor is, ha ez kisebb, mint a peresztrojka idején elhíresült 27 százalék – *felsőfokú végzettsége* van, ami a piacgazdasági viszonyok között már önmagában *tőkének* számít. Talán a mai orosz munkások jelentős hányadának nincs kiegészítő jövedelemforrása (mint például a csempészet vagy az ingatlankiadás)? Marcuse ismert kijelentését (1969, 16) parafrázálva, nem mondhatjuk-e el róluk: „Az olyan munkáscsaládot, amelynek nemcsak hogy van autója, de két autója van, s nemcsak hogy van lakása, de két lakása van, talán nevezhetjük proletárnak, de nemigen lesz belőle forradalmi proletariátus”?

Épp ez az utóbbi körülmény különösen fel kellene, hogy keltse az orosz baloldaliak figyelmét, hiszen az orosz történelem során már találkozhattunk hasonló jelenséggel. A híres izsevszki-votkinszki antibolsevista felkelésre gondolok, melyet az izsevszki-votkinszki munkásezredek megalakulása követett (eredetileg a Népi Felkelőserég égisze alatt, akik később *vörös zászlóval* harcoltak Kolcsak hadseregében). Az izsevszki-votkinszki munkások többségének már az apja is képzett szakmunkás volt, iskolázottak voltak, jómódúak, akiknek – a nőtlen fiatalokat kivéve – saját háza és háztáji gazdasága volt, gyakran kiadó szobája is, mint

kiegészítő jövedelemforrás, emellett apolitikusak voltak. Éppen elég műveltek voltak ahhoz, hogy *helyesen* határozzák meg saját közös érdekeiket, mint olyan emberek érdekeit, akik egyszerre bérmunkások és kispolgárok, vagyis támogatni a februári forradalmat, de elutasítani a bolsevikokat. A februári polgári forradalom (s még az alkotmányos monarchia is) számukra tökéletesen megfelelt, annál is inkább, mivel az nem csupán politikai egyenlőségüket garantálta, hanem az ő *sajátos* érdekeik képviselését is a szovjeteken keresztül. Éppen ez volt az, ami az iszevcskiek és votkinszkiak *ellenforradalmi szocialista* (eszer-mensevik) pozícióját meghatározta.

S éppen ez az életforma az, ami tökéletesen emlékeztet a mai orosz munkások életmódjára.

Mindezek után, vajon tekinthető-e a mai orosz munkásosztály *haladó* osztálynak? Kiemelkedik-e iskolázottságával a szinte teljesen tanulatlan lakosság köréből? Ők dolgoznak-e a gazdaság technológiailag és tudományosan legösszetettebb területein?

Végül pedig, rendelkezik-e ez az osztály (legalább spontán, nem verbalizált) osztályszellemiséggel? Hiszen éppenséggel ez a spontán osztályszellemiség volt az oka annak, hogy a szociáldemokrata eszmék ilyen sikeresen beépültek a munkások tudatába.

Hazánkban, ahogyan a FOM (Közvélemény Alapítvány) közvélemény-kutató intézet 2001-es felmérései mutatják, csak a válaszolók 6 százaléka – s nem feltétlenül a dolgozók – határozta meg magát osztálykategóriákkal (*Gyesztya let...* 2003, 45). S csak a megkérdezett bérmunkások 3 százaléka tett tanúságot *osztálytudatról*, azáltal, hogy önmagát és a munkaadót a „mi-ők” oppozícióban helyezte el (*Gyesztya let...* 2003, 51). Ráadásul a „bérmunkás” fogalma még semmiképpen nem azonos a „munkással”.

Ebből is látszik, hogy a forradalom előtti kapitalista Oroszország társadalmi struktúráját jól ismerjük, a jelenlegiét azonban nem. De nem kétséges, hogy az eltérés igen nagy.

Másodszor, a forradalom előtti kapitalista Oroszország *uralkodó osztályai* lényegesen különböznek a mai Oroszország uralkodó osztályaitól.

A forradalom előtti Oroszország uralkodó osztálya a nemesség volt, vagyis alapjában véve a földesurak, a feudális osztály, s az is maradt még az 1860-as évek reformjai, sőt, az 1905-ös forradalom után is, amikor az orosz monarchia gyorsan kezdett el haladni egy tipikus *polgári monarchia* kialakulása felé.

Természetesen létezik egy régi, még a nemesi-polgári historiográfia által megalkotott elmélet az államhatalom (s következésképpen a bürokrácia) osztályok feletti jellegéről; ezt az elméletet még Plehanov is sokra tartotta. De ezt az elméletet elegendően cáfolják a cárizmus nyilvánvalóan *osztálypolitikus* (nemespárti) viselkedéséről birtokunkban lévő konkrét ismereteink, s az a tény, hogy a nemesség volt a *termelő-eszközök legfőbb birtokosa*, és kiváltságos helyzetben volt a bürokratikus

apparátusban is. Ebből kifolyólag a bürokrácia felső és középső rétege nemesekből állt, s ahogyan ez ismeretes, ezek osztályösszetételét biztosította az is, hogy a Rangtábla bizonyos szintjei automatikusan nemességhez juttatták a hivatalnokokat. Ezenkívül a cári Oroszország tisztikarának nagy többségét is a nemesek tették ki, annak ellenére, hogy az alacsony rangúaknak – főleg háború idején – azért megvolt a lehetőségük emelkedni a katonai ranglétrán. P. A. Zajoncsovskij számításai szerint a hét fegyvernem közül egyetlen egyben nem voltak túlsúlyban a tisztek között a nemesek, s ez a reguláris gyalogság volt. De mivel azoknak a tiszteknek a 46 százaléka, akik nem voltak született nemesek, szerzett nemességgel rendelkező apa gyermeke volt, a nemesek szám szerinti túlsúlya az egész tisztikarban megingathatatlan maradt (*Isztorija SZSZSZR* 1973, 149). Peter Kenez adatai szerint az első világháború előtt a tisztek körében a született nemesek aránya kifejezetten emelkedett. (*California Slavic Studies* 1973)

Az új uralkodó osztály szerepére természetesen egyedül a burzsoázia pályázott, amely *vegyes rendűekből* állott – de még a burzsoázia körében is nagy százalékban voltak jelen a *született nemesek*. Ám az orosz burzsoázia, még a nagypolgárság is, amint azt 1905-ben is bizonyította, rendkívül gyáva volt, és többségében hajlamos arra, hogy alkalmazkodjon a nemesség érdekeihez (és uralmához). Az a kisebbség pedig, amely nyílt ellenállást tanúsított, pusztán csak azt próbálta elérni, hogy a nemesség *másodrendű partnereként* részt vehessen a kormányzásban (s ez az ellenzékiségnek éppen eléggé mérsékelt formája). Persze a burzsoázia, mint afféle kollektív pénzeszsák, képes volt befolyásolni, és befolyásolta is a bürokrácia egészét, vesztegetésekkel rá tudta venni érdekei érvényesítésére, de ez nem állt közvetlenül szemben az uralkodó osztály (vagyis a nemesség) érdekeivel, s nem is öltött olyan méreteket, hogy a bürokrácia a kereskedőtöke ügynökévé váljon, ahogyan ezt Pokrovskij (1967, 570–579) állította.

A mai Oroszországban egészen más a helyzet. A mai uralkodó osztály – a *bürokrata-burzsoázia* – valószínűtlenül gyorsan alakult ki, ráadásul olyan körülmények között, amikor az uralkodó osztály szerepének eléréséhez nem támaszkodhatott a termelőeszközök birtoklására, hiszen a termelőeszközök a Szovjetunióban állami tulajdonban voltak. A tulajdonviszonyok helyett *kizárólag* hatalmat és erőt tudtak felmutatni. Ezért az új uralkodó osztály magját a szovjet *pártállami-gazdasági bürokrácia* (a nómenklatúra) képezte, amely a hatalmat ki tudta egészíteni a tulajdonnal (vagyis a számára előnyös módon privatizálta az állami tulajdont, hiszen ő maga szabta meg a privatizáció szabályait, és ezek betartását is ő felügyelte). Ebben különbözik a bürokrata-burzsoázia a szokásos burzsoáziától, amely először hosszú időn – gyakran évszázadokon – keresztül csak *felhalmozza* a tulajdont, a kereskedőtökével kezdve, s csak azután nyilvánítja ki igényeit a hatalomra. (Erről bővebben: Taraszov 2007; Taraszov 1994, 86–88)

A bürokrata-burzsóázia nem kizárólag posztszovjet jelenség. Ez jellemző a posztkoloniális országokra, melyekben az uralkodó osztály a helyi (gyarmati) bürokráciából nőtt ki, akik a gyarmatosítók távozása után megkaparintották az állami tulajdont (néha a gyarmatosítók magántulajdonát képező vagyont is).¹² Különösen jól példázza a bürokrata-burzsóázia kialakulását és viselkedését a gyarmati országokban Indonézia esete, ahol még használatban is volt a „kabir” (azaz kapitalista bürokrata) kifejezés. Magam már többször is írtam erről a témáról.

Az új uralkodó osztály különböző társadalmi csoportokból alakult ki. A legjelentősebb persze a nómenklatúra, de kezdetben a második legnagyobb számú csoport (majdnem 40 százalék) a köztörvényes bűnözőké volt, elsősorban azoké, akik a fekete gazdaságban működtek (Taraszov 1994, 87). Ebből arra következtethetünk, hogy a peresztrojka idején csak ők készültek tudatosan a kapitalizmusra való átállásra, csak ők remélték, hogy az új rendszer új elitjévé válhatnak, s csak ők tettek gyakorlati lépéseket ennek érdekében. Amikor aztán ezek a csoportok egymásra találtak, és szerteágazó üzleti kapcsolatokat építettek ki, pontosan ugyanazokat a sémákat hívták újra életre, amelyeket az alvilág és a bürokrácia egy része a NEP alatt már bejáratott (Larin 1927).

Ugyanakkor az egykori nómenklatúra történelmi távlatban rövid idő – tíz év – alatt kiszorította a köztörvényes bűnözőket (az úgynevezett banditákat) az uralkodó osztály perifériájára, gyakran oly módon, hogy elkobozta a vagyonukat, őket magukat pedig az ország elhagyására kényszerítette. A nómenklatúra e győzelme nemcsak a bűnözők jogi támadhatóságának köszönhető, hanem annak is, hogy a bürokraták társadalmi súlya sokkal nagyobb volt, annak, hogy ők minden más társadalmi csoportnál hamarabb kezdték magukat „önmagáért való osztálynak” tekinteni, és annak, hogy éppen a nómenklatúra rendelkezett a legnagyobb gazdálkodási gyakorlattal, ők tudták irányítani a tényleges gazdasági folyamatokat, függetlenül attól, hogy a szovjet időszakban formálisan milyen tisztséget láttak el.¹³

Más társadalmi csoportok, akik igyekeztek beférkőzni az új uralkodó osztály soraiba, szervezetlenségük és kis létszámuk miatt semmiféle konkurenciát nem jelentettek a bürokrácia számára, és vagy feloldódtak benne, vagy pedig az „új burzsóázia” létszámát gyarapították, amely bár anyagilag privilegizált réteget képvisel, de a bürokrata-burzsóáziától függ, s állandóan ki van téve az előbbi nyomásának; leginkább a folyamatosan kreált újabb adók, díjak és bírságok formájában kivetett állami sarc révén.¹⁴

Volt még egy olyan csoport, amely részt vett az új uralkodó osztály kialakulásában, s a kezdetekkor a figyelem középpontjában állt – ez pedig a tudományos dolgozók csoportja (elsősorban a közgazdászoké, de nem kizárólag). E csoport legismertebb képviselői Burbulisz, Berezovszkij, Gajdar, Csubajsz és Aven. A nómenklatúrát képviselő Csernomirgyinnék a „laborvezetők kormányáról” tett indulatos megjegyzése azt eredmé-

nyezte, hogy a köztudat túlértékelte e csoport jelentőségét az új eliten belül. Ez annál is inkább így volt, mivel ez az elképzelés még hízelgett is az orosz „demokratikus értelmiség” hiúságának. Korai cikkeiben még Olga Kristanovszkaja, az új orosz elit legismertebb kutatója is engedett ennek az illúzióknak.

Természetes, hogy így alakult. A tudomány köreihez tartozó emberek, akiknek sikerült beférkőznie a hatalmi és üzleti elitbe, a „kapitalizmus első kiadásának” idején is szemet szúrtak a kortársaknak. Erről Nyekraszov is említést tesz „Kortársak” című poémájában:

Plutokraták – honfitársak,
Zsidók, avagy németek –
Köreiben renegátok –
Néhány professzorgyerek.
Történetük nem újdonság:
Szorgosan dolgoztatott,
Művelte a tudományt, és
Szidott minden gazdagot.
Professzor volt, tudós, míg csak
Harminc évet meg nem ért,
S úgy látszott, a hivatását
Fel nem adná semmiért.
Elmúlt harminc éves –
S a távcsövek mögül
Kiugrott hát hősünk,
És most részvényeken ül...

Mellesleg, a már emlegetett I. A. Visnyegradszkij a mechanika professzora volt – egészen addig, míg nem lett tag számos részvénytársaság igazgatóságában, majd pénzügyminiszter.

Azonban a „kapitalizmus első kiadásában” hamar kiderült, hogy a „professzorok” inkább kivételt képeznek, mint szabályt. A mai Oroszországban ugyancsak gyorsan megbizonyosodhattunk arról, hogy a „tudományos dolgozók” nem képeznek sajátos érdekekkel rendelkező különálló csoportot a bürokrata-burzoázián belül, s egyáltalán, az új elitben játszott szerepüket alaposan túlértékelik. Nem véletlen, hogy Olga Kristanovszkaja új könyvében semmit sem ír erről a csoportról. Ugyanakkor a szerző ismét hangsúlyozza a nómenklatúra túlsúlyát az „új elit” összetételében, különös tekintettel arra a tényre, hogy az üzleti elit azon képviselőinek körében is, akiknek nincsen a nómenklatúrával összefüggő előélete, 39 százalék azok aránya, akik származásuk révén mégis az elithez kötődtek: 36,8 százalékuknak az apja, 18 százalékuknak pedig az anyja dolgozott a nómenklatúrában (Kristanovszkaja 2004, 342).

Ez éppenséggel többek között azt bizonyítja, hogy Oroszországban *már kialakult* az uralkodó osztály, és a sikeres függőleges társadalmi

mobilitás csatornái, melyeket igénybe véve be lehet jutni ebbe az osztályba, a szemünk előtt zárulnak be, ha már be nem zárultak. Ezt állapítja meg L. B. Koszova is, a „Vertikális mobilitás – egyenlőtlen lehetőségek” című tanulmány szerzője (2003, 432–448): a „társadalmi lift” most már leginkább csak a társadalmi elitet szállítja.

Az a tény, hogy az új uralkodó osztály a bürokráciából származik, többek között *magának a bürokráciának* a megállíthatatlan növekedését vonja maga után Oroszországban: a hivatalnokok száma (ha összeadjuk a bürokrácia felső és középső szintjén elhelyezkedők számát, amit valamiért nem szoktak megtenni, mintha az apparátus középső szintje nem is létezne) 2000-re elérte a 6 millió 203 ezret! (*Rosszijszkij sztatyisztycseszkij ezsegodnyik* 2000, 116) Ezért aztán az új uralkodó osztály, amely szorosan kötődik a tényleges bürokrációhoz, mintegy elegyet képez vele, még veszélyesebb parazita lesz, mint a feudális osztály volt (amazok legalább profi fegyverforgatók voltak, vagyis annak illett lenniük).¹⁵

Nem vitás, hogy a forradalom előtti Oroszország ugyancsak a bürokrácia birodalmaként híresült el. Széles körben ismert, hogy I. Miklós miként fortyant fel a negyvenezer főirnok miatt, akik az országot valójában kormányozták. De a bürokrácia akkori és mostani uralkodása *két különböző dolog*. A forradalom előtti Oroszországban az uralkodó osztály azon az elven konstruálódott, hogy a későbbi bürokraták *először* földesurak voltak (vagyis a termelőeszközök birtokosai), s csak *azután* váltak bürokratává. A mai Oroszországban ez fordítva van: *először* bürokrata valaki, *azután* válik a termelőeszközök tulajdonosává (kapitalistává). Ez két szükségszerű, ellentétes kiindulási pont *mind* az uralkodó osztály, *mind* a bürokrácia kialakulása szempontjából. Ezen felül minden egyes nemes személyesen *öröklés* útján jutott a vagyonához, a bürokrata-kapitalista viszont valaki mástól (általában az államtól) *orozta el* azt, ami ma az övé. Ez a két körülmény merőben más gazdasági, politikai és társadalmi viselkedést indukál a forradalom előtti és a mai orosz uralkodó osztály számára. (Példa erre többek között a Stabilizációs Alap nyugati részvényekbe fektetése, vagy az, hogy A. Abramov éppen az izlandi bankban helyezte el a pénzét, vagy ahogyan R. Abramovics megvásárolta a Chelsea-t.)

Harmadszor, teljesen eltérő a két kapitalista Oroszországban a közoktatás, a tudomány és a kultúra állapota és tendenciái.

A forradalom előtti Oroszországban a közoktatás – igaz, megbecsülhetetlenül lassan – éppen elkezdett kiterjedni a társadalom egészére, újabb és újabb sikereket ért el. Mi több, a valódi előrelépést ezen a területen a kapitalizmus hozta el. A feudális Oroszországban analfabetizmus és civilizálatlanság uralkodott. A kultúra „oszlói” túlságosan gyengék voltak, s vagy rendi, vagy éppen – mint az óhitűek esetében – rendiségellenes jellegű volt. A cári Oroszország tizenkét állami („imperatori”) egyeteme közül, amelyek a forradalom küszöbén fennálltak – beleértve a helsingforsit is, ahol svéd nyelven folyt az

oktatás –, négy már a reform utáni időszakban nyitotta meg kapuit. Az 1905-ös forradalom után nyílt meg mind a három népi egyetem. A női főiskolák, a politechnikai és technológiai főiskolák ugyancsak a kapitalista Oroszországban jöttek létre. II. Sándor uralkodásának végén Oroszországban még 84 százalék volt az analfabéták aránya, de II. Miklós uralkodásának végére már csak a kilenc éven felüliek 73 százaléka nem tudott írni-olvasni. Nem valami látványos, de határozott fejlődés, hiszen *emberek millióiról* van szó.¹⁶

A közoktatás elterjedése és fejlődése Oroszországban közvetlenül nyilvánvalóan azzal függött össze, hogy a kapitalizmus (technikailag is) egyre bonyolultabbá és szerteágazóvá váló gazdasági gépezete folyamatosan egyre több írástudó és iskolázott munkaerőt igényelt. Persze, a kulturális forradalmat Oroszországban csak a bolsevikok tudták megvalósítani, s Oroszország elmaradottsága érthető módon egyenesen összefüggött a hatalmon lévők reakciós, konzervatív hozzáállásával, mégis, a *fejlődés* tendenciája vitathatatlan.

„A kapitalizmus második kiadása” nem pusztán egy olyan országot örökölt a szovjethatalomtól, amelyben mindenki írástudó, hanem egy olyan országot, ahol *mindenkire kiterjed a középszintű oktatás*, s ahol rengeteg oktatási intézmény van, köztük számos főiskola és egyetem, melyek jelentős része világszínvonalú oktatást biztosított.

Ez az új, kapitalista hatalom azonnal hozzálátott a közoktatás rendszerének tönkretételéhez, természetesen „reformoknak” titulálva a pusztítást. Ennek oka egyszerű: az új uralkodó osztály nem látta át, hogyan segíti elő a létező közoktatási rendszer a bürokrata-burzoázia meggazdagodását, más szempontjai pedig akkoriban nem voltak. Ám a „reformoknak” (több is volt, köztük olyanok is, amelyeket nem sikerült megvalósítani) volt *stratégiai* célja is: egy kétcsatornás közoktatási rendszert akartak létrehozni – drága és minőségi oktatást az elit, gyengét (de lehetőleg szintén drágát) a többiek számára. Ezeknek az intézkedéseknek a lényege, hogy megerősítsék a társadalmi differenciálódást azáltal, hogy az „alsóbb rétegeket” – vagyis a lakosság döntő többségét – kizárják a minőségi oktatásból, tehát megfosszák azoktól az ismeretekről, melyek révén azok (mind szakmai, mind társadalmi téren, így a politikában is) versenyre kelhetnének az elittel (vagyis a bürokrata-burzoáziával s az azt kiszolgáló értelmiségi érdekcsoportokkal). (Erről bővebben: Taraszov 1999, ill. <http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>)

A szovjet közoktatási rendszer persze nem volt ideális. Az 1980-as évekre már nyilvánvalóan nem felelt meg a Szovjetunió társadalmi és gazdasági fejlődése által támasztott követelményeknek, és radikális átalakításra szorult. Ezt még a gerontokratikus szovjet kormányzat is felfogta, ezért került bevezetésre az 1984-es „alijeji” reform. De a mai kapitalista Oroszországban a közoktatási rendszer nem pusztán a rendeltetésének nem felel meg (bármilyen alacsony színvonalon), hanem az elnevezésének sem.¹⁷

Munkás az épületszerkezeten az Empire State Building építkezésén, 1931

Tehát, míg a forradalom előtti Oroszországban a közoktatás *fejlődött* (egy nagyon rossz kiindulópontból startolva az akkoriban progresszívnek számító külföldi minták irányában haladt), a mai Oroszországban *visz-szafejlődik* (egy viszonylag előnyös kezdeti helyzetből kezd a harmadik világ *legrosszabb* rendszereinek szintjére süllyedni).

Hasonló helyzetben van a tudomány is. Oroszország éppen a forradalom előtti kapitalista időszakban foglalta el méltó helyét a tudomány világában. Ez annak köszönhető, hogy ekkor lépett színre (elsősorban a természettudomány területén) a materialista és demokratikus beállítottságú közrendűek már említett nemzedéke, amelynek politikailag radikális tagjai azokban az években a forradalmi mozgalom magját képezték. A kapitalista fejlődés objektív követelményei lehetővé tették az oroszországi tudomány, így az elméleti alap kutatások anyagi feltételeinek javítását is, bár nem túl nagy mértékben.

Természetesen igaz, hogy a Nyugathoz viszonyítva az oroszországi tudomány provinciális szinten maradt, de azért igen nagy és megbecsült provinciának számított. Éppen ebben az időszakban alakultak ki Oroszországban az a jelenség, amit *tudományos iskolának* nevezünk, és a szovjet korszakban ezek végig fenn is maradtak. Ebben a korszakban folytatták tanulmányaikat és/vagy kezdték el tudományos pályájukat azok a későbbi szovjet tudósok, akik aztán elérték, hogy a tudomány az akadémiai és egyetemi világ rezervátumából a XX. század húszas-harmincas, majd ötvenes-hatvanas éveinek *tudományos komplexumává* fejlődjön (az utóbbi időszakban értelemszerűen csak azok vehettek részt, akiket elkerült a sztálini terror thermidori kaszája).

Nem kérdés, hogy a forradalom előtti Oroszországban a tudomány nem a politikai rezsimnek köszönhetően, hanem annak ellenére fejlődött. A haladó tudósok zaklatása, „politikai megbízhatatlanság” miatti üldöztetése akkoriban megszokott jelenség volt.

Ma azonban mindez másképp van. Az elvileg ellenzékinek számító orosz kommunista párt prominensét, Zs. I. Alfjorovot nem üldözte senki, akkor sem, amikor még nem volt Nobel-díjas. A tudósok a nyilvánvaló sületlenségtől kezdve a nyílt rendszerkritikáig bármit publikálhatnak (a folyóiratok kis példányszáma miatt ez a kritika amúgy is erőtlen). Ám a humántudományok művelőinek nagy részét könnyen megvásárolhatóvá tette az államnak, a nagytőkének, vagy éppen a külföldi ösztöndíjakat osztogató intézményeknek való kiszolgáltatottság. Az, hogy az Orosz Tudományos Akadémia akadémikusnak választotta A. N. Jakovlevet, akinek tudományos teljesítménye valóban a nullával egyenlő, és A. I. Szolzsenyicint, aki – filológus-akadémikus létére – nem tudja megkülönböztetni az igét a melléknévtől,¹⁸ ékes bizonyítéka a patologikus helyzetnek. A disszertáció tudományos kritériumai megszűntek, a hivatalnokok számára presztízs lett ledoktorálni, disszertációikat „négekkel” íratják nyakra-főre.¹⁹ D. J. Ajackov disszertációjának botrányos ügye csaknem a vesztét okozta a nemzetközi hírű szarotvi történésznek, N. A. Troickijnek. A Vlagyimir Putyin plagizált disszertációja körül kialakult botrányt a VAK (a *tudományos fokozatok odaítélését szabályozó minisztériumi szakbizottság* – a *ford.*) és a hasonló fórumok egyszerűen igyekeztek nem észrevenni.

Az ország tudományos életének siralmas helyzetéről szó szerint sok ezer cikk született. Ezek jól vázolják és megfelelően elemzik a helyzetet

– szerzőik általában maguk is tudósok, akiket még megtanítottak gondolkodni és elemezni. Először is, az elmúlt időszakban a tudományos iskolák többsége elhalt, mert a tudósok jó része külföldre távozott, a tudományos szféra nagyon előregedett, „demográfiai szakadék” alakult ki – a szovjet *tudományos iskolák* utolsó képviselőinek már nem volt kinek továbbadniuk tudásukat és tapasztalataikat (mivel a fiatalok ma nem választanak tudományos pályát a szélsőségesen alacsony fizetések miatt, vagy ha igen, villámgyorsan emigrálnak). Másodsor, az állandó forráshiány miatt a leginkább perspektivikus irányzatok fejlődése megszűnt. Harmadszor, az alapkutatások nagy részét vagy befagyasztották, vagy megszüntették, vagy külföldre telepítették, hiszen a hivatalnokok és a tőke csak a *gyorsan megtérülő befektetéseket* tudják értékelni, és egyszerűen *nem értik*, mi hasznuk lehet az elméleti és alapkutatásokból. Negyedszer, a tudományt elkezdte aktívan kiszorítani az áltudomány, az afféle sarlatán vállalkozások, mint a „torziós mezők akadémiaja”, „az érzékek feletti érzékelés akadémiaja” stb., ami részben a tudományos, materialista megközelítésre zúduló (többek között egyházi) támadásoknak köszönhető. Ezek a támadások egyrészt a „kommunizmus elleni harc” jegyében folytak, másrészt a posztszovjet hivatalnokréteg agresszív műveletlenségére támaszkodtak, s a divatba jött posztmodernizmus is ebbe az irányba hatott. Az utóbbi hatását jól illusztrálja az a botrány, amely egy, a VAK folyóiratában megjelent cikk körül tört ki, melyet szerzője az áltudományos szövegeket generáló SCIn program segítségével alkotott (*Troickij variant* 2008)

Ferris, hétéves rikkancs, Alabama, 1914

Tehát a forradalom előtti kapitalista Oroszországban az egyházi és a politikai cenzúra igájában sínylőddő, mégis *fejlődő* tudományunk volt, most azonban stagnáló és visszafejlődő van, s fennáll a lehetőség, hogy a „kapitalizmus első kiadásának” kulturális szintje *alá* fogunk süllyedni.

Ugyanez elmondható a *kultúráról* is. Itt nem is fontos belemennünk a részletekbe. Elég, ha az irodalomra tekintünk, s feltesszük a kérdést: hol van a mai Lev Tolsztoj? A mai Dosztojevszkij? Szaltikov-Scsedrin? Turgenyev? Csernisevszkij? Nyekraszov? A. N. Osztrovszkij? Leszkov? Tyutcssev? Kuprin? Csehov? Gleb Uszpenszkij? Korolenko? Garsin? Gorkij? Vereszajev? Stb., stb., stb.

Szándékosan nem soroltam fel az imént az „ezüstkor” alkotóit (mint ismeretes, legtöbbjük költő volt), mivel azok, akik látták műveik eredeti kiadását, tudják, hogy ezek a könyvek mikroszkopikusan kicsi példányszámban jelentek meg (200–500 példányban), s ahogyan az utolsó oldalakon és a borítókön elhelyezett reklámokból megtudhatjuk, öt-tíz évig a kiadók polcain vesztegeltek, mielőtt elkelték volna. Pedig ezek az „ezüstkor” későbbi büszkeségeinek könyvei voltak – Andrej Belijé, Marina Cvetajeváé, Borisz Paszternáké, Oszip Mandelstamé... Csak a szimbolisták első nemzedéke – Brjusov, Blok, Balmont és Szologub – került el ezt a sanyarú sorsot. Vagyis a híres „ezüstkori” költészet nagy részére nem volt kereslet és igény még „művelt társasági körökben” sem. Erre a fajta költészetre csak a *bolsevikok* által végrehajtott *kulturális forradalom tette fogékonnyá a társadalmat*, mivel akkor *szoktatták rá* az embereket a komolyabb olvasmányokra, és *szorították rá* őket arra, hogy az irodalmat, többek között a költészetet komolyan vegyék (melynek jó táptalajt adott a forradalom és a polgárháború alatt felgyülemlett hatalmas emocionális feszültség).²⁰

A vastag irodalmi folyóiratok akkori helyzetét össze sem lehet hasonlítani a maival. Mint ismeretes, akkoriban az irodalmi folyóiratok voltak „az eszmék urai”. S szerepüket nemcsak a szépirodalom minőségének köszönhették. Az irodalmi folyóiratok befolyása akkortájt, mint tudjuk, az irodalom- és művészetkritika és publicisztika színvonalától és minőségétől függött. Bármennyit is beszélünk arról, hogy a cári Oroszországból a cenzúra által meghatározott speciális feltételek olyan filozófiai, szociológiai és politikai funkciókat róttak az irodalomkritikára és az irodalmi publicisztikára, melyeket normális esetben nem kellett volna ellátnia, tény, hogy a vastag irodalmi folyóiratok 1905 után sem veszítették el szerepüket, amikor a filozófiai, szociológiai és politikai irodalom nem kényszerült a cenzúra miatt irodalomkritikának vagy publicisztikának álcáznia magát. Emellett valljuk be őszintén: a mai irodalmi folyóiratok nem szépiró szerzői között nem találunk olyan személyiségeket, akik tehetségben, bátorságban, virtuozításban és a közvéleményre tett hatásában felvonnák a versenyt Belinszkijjal, Dobroljubovval, Csernisevszkijjal, Nyekraszovval, Herzennel, vagy legalább Mihajlovszkijjal, Sztrahovval, Varfolomejével, Zajcevvel vagy Ivanov-Razumnyikkal.

A vastag irodalmi folyóiratok a mai Oroszországban csak vegetálnak, belterjessé váltak, s leggyakrabban csak a szerzők, a szerzők barátai és ellenségei, rokonai és a szakmabeli bölcsészek kísérik őket figyelemmel. Erőltetettek, végtelenül unalmasak és riasztó tehetségtelenségről árulkodnak. Tegyük hozzá, hogy a forradalom előtti kapitalista Oroszországban az irodalmi folyóiratokat üldözte és gyakran betiltotta a hatalom, miközben anyagilag csak magukra támaszkodtak, ma pedig semmilyen cenzúrának és zaklatásnak nincsenek kitéve, s jelentős részüket vagy az állam, vagy a nagytőke támogatja (mint például a *Znamja* folyóiratot). S nem is ejtettünk szót a *satirikus* irodalmi folyóiratok teljes hiányáról.

Ugyanígy áll a dolog a *színházzal*. Mindazon problémák ellenére, amelyekkel a forradalom előtti Oroszországban a színház küzdött, nyugodtan mondhatjuk, hogy akkoriban a színházművészet demokratizálódott, egyre kifinomultabbá vált, szociális érzékenysége és ennek függvényében társadalmi szerepe is növekedett. Ismeretes és kétségbevonhatatlan, milyen sokat adott az orosz és a nemzetközi színházművészetnek a 60-as évek „új színháza”, Osztrovszkij, Csehov, Szadovszkij, Sztrepetova, a Moszkvai Művész Színház, Jermolova, Komisszarzsevszkaja, Tairov, Meyerhold vagy Jevreinov. A mai Oroszországban a legtöbb színház olyan intézménnyé vált, amely az újjagdagok kulturális igényeit igyekszik kielégíteni, és a színházművészet olyan tempóban hanyatlik, hogy nem-sokára *művészetről* már nem is beszélhetünk. Tudjuk, hogy a színészek általában buták (az okos színész akadályozza a rendezői koncepció megvalósítását), de amióta nincsen „szovjet cenzúra”, az is kiderült, hogy a színházi rendezők is szinte kivétel nélkül mind ostobák. Mindenesetre az a makacs igyekezetük, hogy az élet teljes gazdagságát alantassággá, trágársággá és primitív szexualitássá redukálják, eléggé árulkodik mind az orosz színházi rendezők szellemi színvonaláról, mind azokéről, akiket ez a „művészet” el tud kápráztatni.²¹ Mindemellett az előadóművészet is hanyatlík: míg azelőtt a valóban zseniális Szoktunovszkij volt a sztár a színészek között, napjaink sztárja Bezrukov, aki minden egyes darabban (és persze filmben) *ugyanazt* játssza.

Ha pedig a zene felé fordulunk, akárcsak az irodalom esetében, itt is rákérdezhetünk: hol van a mai Csajkovszkij? Rimszkij-Korszakov? Muszorgszkij? Balakirev? Borogyin? Anton Rubinstein? Glazunov? Szkrjabin? Rahmanyinov? A zenészekről már ne is beszéljünk. Az orosz zeneművészeti előadói iskolák a XX. század elején jöttek létre, és az egész szovjet időszakban megőrizték működésüket. Szándékos tönkretételük már az új, kapitalista időszakra esik. A legjobb előadók, akik még a szovjet iskolákban szerezték tudásukat, ezután külföldre távoztak.

A *képzőművészet* áttekintése még ennél is tréfásabb képet mutat. A forradalom előtti Oroszország megmutatta a világnak, hogyan lehet meghaladni a megalkuvó akadémizmust, és tehetségek egész garmadáját vonultatta fel, a vándorkiállítóktól a „Mir iszkussztva” és a „Bubnovij

valet” csoportig és a szuprematizmusig. A mai Oroszország „aktuális” képzőművészete száználmas (bár hivalkodó), a társadalom szempontjából felesleges és érdektelen (s ezért nem is hat a társadalom életére).

Úgy tűnik, a kultúrának egyetlen olyan területe van, amely manapság hasonló helyzetben van, mint a forradalom előtti kapitalista Oroszországban, ez pedig a *balett*. „A kapitalizmus első kiadása” idején az orosz balett szinte végig válságos állapotban vegetált, az volt a dolga, hogy szórakoztassa az udvart, és ágyasokat biztosítson a cári család tagjai és a „nagyvilági” társaság számára. A művészet azon fellobbanásai, amelyek a szimfonikus balett megszületéséhez, Gorszkij és Fokin tevékenységéhez köthetők (mely utóbbihoz a Gyagilev nevével fémjelzett párizsi orosz évadok zajos sikere szolgáltatott alapot), ritka és szerencsés kivételnek számítottak.

Persze, hivatkozhatnánk arra, hogy a régi, forradalom előtti idők óta sok új művészeti ág is kifejlődött, ilyenek a filmművészet, a televíziózás vagy a rockzene, ám ez demagógia lenne. Az „orosz rock” a szemünk előtt vált a késő-szovjet időszak „lázadó zenéjéből” közönséges poppá, az pedig per definitionem *nem művészet*. (Az igazi rockzene csak a gettók ellenkulturális-szubkulturális világában maradt meg.) Az orosz televíziózás pedig az 1960-as, 1970-es évekre épphogy felemelkedett a művészet szintjére, de az ilyen irányú kísérletezésnek Szergej Lapin véget is vetett, a kapitalista Oroszországban pedig, ahol a televízió rögtön a tömegszórakoztatás és tömegbutítás eszközévé vált, végleg búcsút mondhattunk nekik.

A mozival már bonyolultabb a helyzet. Az a kezdetleges stádium, amelyben a filmművészet a forradalom előtti Oroszországban volt, nem is tette másra alkalmassá, mint hogy a tömegkultúrát szolgálja. Ezt Neja Zorkaja (1976) a maga idejében világosan kimutatta. De azóta hosszú idő telt el, és a mozi mind a Szovjetunióban, mind a többi filmes nagyhatalomban valódi művészetté fejlődött, amely esztétikai nyelvének (nyelveinek) segítségével alkalmas bonyolult filozófiai, társadalmi és politikai, sőt, ismeretelméleti kérdések feldolgozására. A posztszovjet Oroszországban a filmművészet *totálisan* visszahanyatlott a tömegkultúra szintjére, s ez a hanyatlás hamarosan különösen rossz irányt vett, mivel az orosz mozinak a tömegkultúra szokásos funkciója – a tömegek szórakoztatása, figyelmük elterelése a társadalmi-politikai problémákról – mellett még egy másik feladatot is szántak (akárcsak Sztálin idejében), ez pedig az *agymosás*, az uralkodó osztály és rendszer által üdvösnek ítélt ideológia terjesztése.²²

Az orosz kultúra ilyen totális hanyatlása szorosan összefügg az új orosz uralkodó osztály *kulturális primitívizmusával*. A nemesekkel ellentétben, akik általában klasszikus műveltséget szereztek, s akikbe *belenevelték* a feudális mintákon nyugvó jó ízlést, az új elit még nem tanulta meg, hogyan *illik* az elitnek viselkednie, és hogyan nem, s fesztelenül demonstrálja fejletlen ízlését vagy az ízlés teljes hiányát. Ezt

a társadalmi elvárás mind nyíltan, mint burkoltan közvetítik a „kultúra mestereinek”, akik, mint afféle profi prostituáltak, jó érzékkel pontosan azt valósítják meg, amit várnak tőlük. A hatalom csúcsán állók sem kivételek. II. Miklós, aki Sz. Ljubos találó megjegyzése szerint maga volt a „koronás gyarlóság”,²³ nyilván kicsit sem konyított sem az operához, sem a baletthez. (A balett számára elsősorban az a terep volt, ahol „hivatalos” szeretője, Matilda Kseszinszkaja aratta sikereit. Azt, hogy Kseszinszkaja korának egyik legremekebb táncosnője volt, Miklós valószínűleg fel sem fogta. A lánnyal családja kívánságára folytatott viszonyt, akik azt remélték, a fiatal trónörökös így majd leszokik az onanizálásról /Ljubos 1924, 189/.) De, mint *jól nevelt ember* (s hogy az volt, azt minden életrajzírója megerősítette), II. Miklós tudta, hogy operába és balettre járni *illendő* dolog, zenés kávéházba viszont *nem illendő*. S mivel tudta, hogy nincs kifinomult esztétikai érzéke, ebben (általában, bár nem mindig) a *szakértők* tanácsaira hagyatkozott. Ezzel szemben a mai Oroszországban minden Luzskov-féle szakértőnek tartja magát, legyen szó festészetről, építészetről vagy akár színházról. Ennek köszönhetjük az olyan szégyenletes eseményeket, mint a május 9-i Győzelem Napján a Kremlben tartott hivatalos ünnepi koncertet, ahol – olyan díszlet előtt, amit mintha egy isten háta mögötti laktanya kiskatonái dobtak volna sebtében össze – teljesen fahangú és botfűlű „énekesek” adták elő a Nagy Honvédő Háború dalait „orosz chanson” stílusban, az Orosz Föderáció elnöke és családja, az egész kormány és az Orosz Pravoszlav Egyház pátriárkája pedig az első sorból nézték – és *csodálták* – ezt a produkciót!

Ma az uralkodó osztály képviselői, hiába vásárolnak grófi címet valamelyik „nemesi társaság” önjelölt vezetőitől, s hiába tudják, hogy *helyzetükből kifolyólag* nekik támogatniuk kell a művészetet, rá nem jönnek, hogy azokban a kérdésekben, amelyekhez nem értenek, nem ártana szakértőkkel konzultálni. *Tipikus példaként* álljon itt a Moszkvai Konzervatórium nagytermében 2005. október 6-án rendezett koncert, melyen Ivan Numerov alt lépett fel. A koncertet az „Egyesült Cukrárszok” nevű holding szponzorálta, s ezek az „egyesült cukrárszok” nem kevés pénzt költöttek még arra is, hogy a jeles Numerov koncertjét a *Rosszjizskaja gasetában*, a *Trudban*, a *Vremja novosztjejben* s további orgánumban reklámozzák. És egyik cukrársznak sem jutott eszébe, hogy szakértőkhöz forduljon, akiktől megtudhatta volna, hogy bizony nem minden zeneiskola növendékei tudnának olyan sikeresen csúfot üzni az alt hangból, ahogyan ezt Numerov tette. Érthető módon minden normális ember szörnyülködve hagyta ott a koncertet (elsőként a konzervatórium növendékei távoztak). Ám a cukrárszok elégedettnek látszottak. Csupsupa Jourdain úr.

Ez a kultúrpolitika (a neoliberais gazdaságpolitikával egyetemben) ahhoz vezetett, hogy ma a lakosság nagy többségének részvétele a kulturális életben éppen ellenkező irányban változik, mint a forradalom előtt. A forradalom előtt magánszemélyek, illegális (hivatalosan inkább

félegális) diákszervezetek, 1905 után pedig már szakszervezetek és társadalmi szervezetek is könyvtárakat és olvasótermeket, népszínházakat, dalárdákat stb. hoztak létre. A nagyvárosokban „népházakat” építettek (persze, azzal a céllal, hogy a munkások „hözöngés” helyett mással legyenek elfoglalva, de mégis!). Mindez annyira kinőtte magát, hogy a legnagyobb üzemekben színházakat létesítettek, ahol a munkások, a kortársak megfigyelései szerint meglepően magas művészi színvonalon, drámákat, sőt, operákat adtak elő, melyekben a Bolsoj, a Malij és a Művész Színház színészei vendégszerepeltek – ilyen volt például a Nyikolszkij gyár színháza Orehovban (*Orehovo-Zuevszkaja pravda* 2002).

Ma, ahogyan ezt a RAGSZ (Oroszországi Közszolgálati Akadémia) Szociológiai Központja által 2004 decemberében 25 régióban végzett „A mai Oroszország szellemi kultúrája – a jelenlegi állapot és a tendenciák” című speciális kutatási projekt következtetéseiben leírták (*Szsvobodnaja miszl* 2005, 130–145), Oroszországban azt figyelhetjük meg, hogy a szovjet időszakban hagyományosnak tekintett (kollektív) kulturális tevékenység eltűnik, azt a szabadidőnek az atomizált társadalmakra jellemző passzív, individuális, otthoni szabadidős tevékenysége váltja fel: televízió és videónézés, alvás, magányos italozás és az egyszerű semmittevés, „a szabadidő elütése”.

Ugyanakkor az *olvasási kultúra szerkezete* is változik: a komolyabb olvasmányokat kiszorítja a ponyva, a primitív, szenzációhajhász, botrány- és szórakoztató irodalom, szélsőséges esetben pedig az olvasás csak a keresztretjvényekre és a tévéműsorra korlátozódik. Érdekes, hogy mind a lakosság, mind a szakértők jelentős része úgy véli, hogy a kulturális élet elszegényedése szorosan összefügg egyrészt a lakosság életszínvonalának csökkenésével, másrészt azzal, hogy a hatalom *rákényszeríti* a lakosságot bizonyos kulturális termékek fogyasztására és bizonyos kulturális minták követésére.

Jól látható, hogy a lakosság nem elhanyagolható része alternatíva híján állt át az olcsó termékek és „alacsony műfajok” „élvezetére”. Nem csak azért, mert nincs másra pénze, de legalább ennyire a „felülről” (részben reklámok útján) jövő propaganda hatására. A kutatás többek között megállapította, hogy a fitness-centerek és bowling-termek többé-kevésbé rendszeres látogatása a megkérdezettek között az első helyen állt, messze megelőzve ezzel a színházat, a koncerteket, a kiállítótermeket és még a diszkót is (körülbelül olyan gyakori, mint a mozi látogatás). Ugyanakkor az olvasás a hetedik helyre szorult a szabadidős tevékenységek, kikapcsolódási lehetőségek között. A szerzők így vonták le a következtetést: „A szellemi és tömegkommunikációs szférában az új feltételekhez való alkalmazkodás általában negatív irányba mutat. Ez megnyilvánul a kulturális minták minőségcsökkenésében, az írott és elektronikus sajtóban megjelenő elemző műfajt képviselő cikkek, írások és műsorok színvonalának csökkenésében, a tömegkommunikációs

eszközök többségének deintellektualizációjában, bulvárosodásában, az emberek kulturális sokszínűség iránti igényeinek csökkenésében, kulturális látóterük általános beszűkülésében. A szellemi javak piacának nézettségi adatok, népszerűségi ráták, brandek kategóriáiban gondolkodó szereplői a saját maguk által gerjesztett kereslet kielégítésére törekednek, amelyben nincs helye sem a magasabb követelményeknek, sem az önálló, aktív és igényes személyiségnek, a piac ma afféle kvázicivilizációs folyamatként működik. Nem a művészet, a kulturális alkotás igénye működtetni, hanem a már megszokott, bevált, és mellesleg jól jövedelmező termékek eladása.” (*Szvobodnaja miszl* 2005, 139–140)

Negyedszer, a ma divatos összehasonlítások ellenére lényegi különbségek vannak a forradalom előtti és a jelenlegi orosz *imperializmus* között. A forradalom előtti kapitalista Oroszország *elsővonalbeli* imperialista nagyhatalom volt. Imperialista befolyása az uralmi blokkokon át kiterjedt egész Európára, amely akkoriban az imperialista harcok legfőbb színtere volt, közvetlen érdekeltségi szférája pedig magába foglalta Közép- és Kelet-Európát, és a mediterrán térséget. Az európai határokon túl az orosz imperializmus aktív volt az egész Közel-, Közép- és Táv-Keleten, s még Burmában is igyekezett megvetni a lábát. A mai Oroszország uralkodó osztálya az egykori Oroszország határain túl nem pályázik befolyási övezetekre, vagyis szigorúan véve kisebb területben gondolkodik, mint az egykori Orosz Birodalom. A sok jelképes gesztus, repülőgépek és hajók szállítása Venezuelának egy-két „baráti látogatással” összekötve, valóban csak szimbolikus lépés és reklámfogás – ahogyan Osztap Bender mondaná, az orosz hatalom képviselői „a tekintélyes külső érdekében felfújít pófával” fontoskodnak. Ily módon Oroszország mint imperialista hatalom Ausztrália, India, a maoista Kína, a rasszista Dél-Afrikai Köztársaság vagy a katonai diktatúrák korát élő Brazília szintjére „süllyedt”, vagyis átkerült a „másodvonalbeli” imperialista hatalmak táborába. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy Moszkva és Washington között, a kölcsönös harcias retorika ellenére, ebben a kérdésben létezik valamilyen hallgatólagos megállapodás (bár lehet, hogy ezt mindkét érintett fél a maga módján értelmezi).

A példák számát még lehetne szaporítani, de ezt már nem tartom szükségesnek. Ahogyan azt Lenin mondotta volna hasonló esetben, *qui prouve trop, ne prouve rien*.

Most már levonhatunk néhány *következtetést*.

1. A mai orosz kapitalizmusnak semmi köze sincsen a XIX. század végi, XX. század eleji orosz kapitalizmushoz, nem lehet az utóbbihoz való visszatérésként (annak „restaurációjaként”) értelmezni. A mai kapitalizmus a szovjet rendszer (a szuperetatizmus) fejlődésének (vagy, ha úgy tetszik, visszafejlődésének) eredményeképpen jött létre. Ezért aztán a forradalom előtti kapitalizmusra vonatkozó ismereteink csak közvetetten nyújthatnak e témában segítséget, és semmiképpen sem pótolhatják a mai orosz kapitalizmus tanulmányozását, elemzését és elméleti fel-

Babválogatás a konzervgyárban, 1910

dolgozását. Mi több, számos esetben inkább *negatív* hatással vannak munkánkra, félrevezetően hatnak, mivel *hamis analógiákat* kínálnak. Annál inkább segítségünkre lehet a „harmadik világhoz”, a kapitalizmus perifériájához tartozó országok tanulmányozása, tapasztalatainak értékelése, akárcsak a globalizációs folyamat általános vizsgálata.

2. Egyáltalán nem állják meg a helyüket azok az ideológiai konjunktúrához kötődő, jelenleg divatos értékelések, melyekkel az orosz értelmiség jelentős része azonosul, amelyek szerint a mai Oroszország visszatérni készül forradalom előtti állapotához (vagyis elvben a *patriarchális pravoszláv imperialista monarchiához*). Ez elsősorban azért lehetetlen, mert a mai oroszországi kapitalizmus a szuperetatizmusban gyökerezik (amely már megoldotta a kapitalizmus minden alapvető feladatát – az iparosítást, az urbanizációt és a kulturális forradalmat), vagyis Oroszországban már véglegesen rögzült az *ipari termelési mód*, és kialakult az ipari társadalmakra jellemző társadalomszerkezet. Ez az *objektív* körülmény. Másodsorban, ebben az uralkodó osztály döntő többsége sem érdekelt, mivel egy ilyen fordulat anyagi státuszukat (a tulajdonhoz való jogukat) elkerülhetetlenül kérdésessé tenné. A mai Oroszország többi társadalmi osztálya és rétege *még kevésbé* érdekelt egy ilyen visszatérésben. Ez a *szubjektív* körülmény.

3. Még ennél is alaptalanabbak a hagyományos baloldali ellenzék azon reményei, hogy a „kapitalizmus második kiadása” elkerülhetetlenül olyan társadalmi-politikai változásokat idéz elő az országban, amelyek végül egy új „1917. októberhez” vezetnek, melynek eredményeképpen a

társadalomnak hirtelen nagy szüksége lesz erre a bizonyos ellenzékre, amely a spontán politikai folyamatok hullámát meglovagolva ekkor a csúcsra törhet. Még akkor sem, ha hagyományos baloldali ellenzékünk mai vezérei számára oly kecsegtetőnek tűnik a lehetőség, hogy egy harcokosi lövegtoronyában találja magát a Finn pályaudvar előtt, vagy a Kseszinszkaja-palota erkélyén, azután pedig a Szmolnijban és/vagy a Kremlben. A lényegi különbség a mai kapitalista és a forradalom előtti Oroszország között (mint *objektív* körülmény), valamint a való élettől száz évre lemaradó hagyományos baloldali ellenzék teljes korszerűtlensége (mint *szubjektív* körülmény) gondoskodnak arról, hogy ez a feltételezés ne legyen más, mint szintiszta illúzió.

4. A mai orosz kapitalizmus, mint olyan *egyedi* jelenség, melynek nincs analógiája a történelemben, kitaró és szigorú *tudományos tanulmányozás* után kiált. Ezt a tanulmányozást nem helyettesíthetjük sem (szocialista, liberális vagy konzervatív) kész sémák bemagolásával és felmondásával, sem valamilyen külföldi történelmi és gazdasági-társadalmi példa elemzéséből levont tanulság Oroszországra vetítésével, még kevésbé a múlt politikai jelszavainak értelmetlen ismételtetésével (függetlenül attól, honnan származnak ezek a jelszavak – ma a sztólipini „Nekünk nagy Oroszország kell!”, a feketeszázas „Úsd a zsidót!” és a bolsevik „Minden hatalmat a Szovjeteknek!” egyformán inadekvát).

A „kapitalizmus második kiadása” Oroszországban éppen annyira sajtós, mint amennyire érdekes és tanulmányozásra váró társadalmi-gazdasági jelenség, amely nem pusztán lelkiismeretes, abszolút komoly és abszolút tudományos hozzáállást igényel, hanem, úgy sejttem, többnyire *egészen más* kutatókat is, nem azokat, akikkel ma rendelkezünk.

Jegyzetek

- 1 Érdekes, hogy Kagarlickij *Periferijnaja imperija... című* könyvében (2003, 489, 519–521) újfent megerősítette az oroszországi „restaurációs időszakról” vallott tézisét.
- 2 Azt, hogy Oroszország – számára előnytelen módon – már a sztálinizmus idején bevonódott ebbe a rendszerbe, Kagarlickij tények alapján bizonyítja (2003, 429–450, 459–471). Ebben az esetben Kagarlickij Wallerstein nézeteihez csatlakozik (többször is az ő követőjének nevezve magát), aki, bár különböző korszakaiban a Szovjetuniót hol a kapitalista világrendszer részének, hol pedig „kivételnek” tekintette, de soha nem tartotta önálló világrendszernek, s ez igen sokatmondó.
- 3 Cohen nem indulatból használja a „valódi demodernizáció” kifejezést, hanem be is bizonyítja azt, hogy a „kapitalizmus második kiadásának” eredményei egyenesen ellentmondanak a „modernizációs elmélet” által ígérteknek: a GDP csökkent (50, de az is lehet, hogy 83 százalékkal), a tőkebefektetés aránya 80 százalékkal, az egy főre jutó hús és tejtermék 75 százalékkal kevesebb, a termelés, az infrastruktúra, a közellátás hanyatlak, tönkremegy, a lakosság a szegénységi küszöb környékén, vagy az alatt tengődik, a felsőfokú végzettségűek nagy része képzést nem igénylő munkából tarja fenn magát stb. (Cohen

- 2001, 172–173) Cohen ugyanott a „katasztrófa” kifejezést is használja, amely igen találóan jellemzi a jelenlegi helyzetet, főleg, ha tekintetbe vesszük a német kutató, V. Falin által közölt adatokat, miszerint a „kapitalizmus második kiadása” által okozott gazdasági károk már 1998-ra két és félszer felülmúlták a második világháborúban elszenvedetteket. (NG 1998)
- 4 B. Sz. Hórev ismert adatai szerint 2001-re a tudományos és tudományos kutatói szervezetek egyharmadát teljesen megszüntették, a tudomány területén foglalkoztatottak száma a felére csökkent, 150 tudományos folyóirat szűnt meg, és az orosz tudósok 15 százaléka emigrált.
- 5 Mindez azzal végződött, hogy már a nyugati tudomány ruszistái sem hisznek nekik, akik pedig általában kritika nélkül ismételtetik az orosz neoliberálisok minden sületlenségét. Lásd például Powell (2002).
- 6 Valójában a helyzet ennél érdekesebb volt. A szovjet elektromos energia fő fogyasztói a KGST országai voltak, akik a világgpiaci árnál jóval olcsóbban jutottak ehhez hozzá. Ha világgpiaci áron vásárolták volna, a nyersanyag és a késztermény aránya a szovjet exporton belül egészen másképp festett volna (ám az elektromos energia esetében ez *technikai korlátoktól*, konkrétan a *hálózatok kiépítettségétől* függött). Mindazonáltal 1980 és 1985 között a Szovjetunió 19,9-ről 29,3 milliárd kW/óra-ra növelte az elektromos áram exportját, amely *másfélszeres emelkedést* jelent!
- 7 1880 és 1894 között Oroszország gabonaexportja több mint háromszorosára nőtt – 201 millió pudról 639,5 millió pudra, eközben a gabona ára látványosan csökkent (1880: 231,8 millió rubel, 1894: 381,4 millió rubel).
- 8 Ma hasonló módon viselkednek az olajágazat privatizálói: a privatizált lelőhelyek elkerülhetetlenül kiapadnak, az új lelőhelyek utáni kutatási hajlandóság azonban a magántulajdonban lévő cégeknél évről évre csökken.
- 9 Épp ezért a privatizáció legnagyobb része rövid idő alatt, fantasztikus tempóban lezajlott, hogy a konkurensok számát minimalizálják, s a vagyont oda kerüljön, *ahová kell*; 1995 végére a fő állami alapok 91 százaléka már magánkézbe került (*Rosszjjszkij Sztatyisztjicseskij ezsegodnyik* 2001, 305).
- 10 Ez semmiképpen nem volt sem véletlenszerű, még kevésbé irracionális folyamat. Ellenkezőleg, a tőke kivételét egyenesen az állam pénzügyi-gazdasági politikája provokálta. (Lásd például: *Polityicseskij zszurnal* 2004, 36–38.)
- 11 Ugyanez derül ki a tengerentúli országokkal való összehasonlításból, akik ebben az időben a gabonapiacra Oroszország fő riválisai voltak: a termőképesség az USA-ban kétszer, Argentínában két és félszer, Kanadában háromszor ilyen magas volt. (Ljasenko 1950, 280)
- 12 Egyébként a bürokrata-burzsóázia egyes helyeken – ott, ahol volt erős riválisa: a földesúri osztály – kénytelen volt megőrizni az állami érdekeltség jelentős részét a gazdasági szektorban, amellyel, mint *kollektív tulajdonnal de facto* – de nem *de jure* – ő maga rendelkezett. (Lásd: Bardham 1984, 102.)
- 13 A peresztrojka időszakában érdekes adatok jelentek meg a városi és kerületi pártbizottságok első- és másodtitkárainak (a párt, illetve az ideológia irányítóinak) *background*-járól Belorussziában. Kiderült, hogy az első titkárok 95,6 százaléka, és a másodtitkárok 75,2 százaléka, mielőtt tisztségét elfoglalta volna, *gazdasági vezető* volt. (*Szovjetszkaja kultúra*, 1989) Feltételezem, hogy a helyzet az ország más régióiban hasonló lehetett.
- 14 Ezt jól megvilágítja Radajev könyve (1998) első fejezetében.
- 15 A bürokrácia létszámának ilyen exponenciális növekedése a bürokrata-burzsóázia uralma alatt szintén analog a posztkoloniális országokban megfigyelhető

jelenséggel. A maga idején Cserkov a következő adatokat közölte: Zairében 1966 és 1980 között 24,8 ezerről 400 ezerre (vagyis tizenhatszorosára) növekedett a hivatalnokok száma, Tanzániában 1963 és 1980 között 34 ezerről 160 ezerre (majdnem ötszörösére), Kamerunban 1960 és 1979 között 7 ezerről 79 ezerre (tizenegyszeresére), Nigériában 1960 és 1980 között 90 ezerről 520 ezerre (majdnem hatszorosára). (*Narodí Azii i Afriki* 1984, 52)

- ¹⁶ Ma – antibolsevista túlbuzgóságból – divatnak számít a forradalom előtti Oroszországot minden tekintetben idealizálni, többek között túlértékelni kulturális fejlettségét és műveltségét. Például azt állítani, hogy az 1917-es forradalom előtt az írástudók aránya 45 százalék volt. Ez a mítosz olyan megbízhatatlan forrástól származik, mint Nyikolaj Rjazanovszkij (Riasanovsky 1963, 486). Rjazanovszkij úgy kapta meg ezt az számot, hogy egészen egyszerűen írástudónak számított minden olyan gyereket, akik az 1908-ban elfogadott kötelező négyéves elemi iskoláról szóló törvény hatálya alá estek, „megfelelkezve” arról, hogy e törvénynek a tervek szerint 1909-től 1922-ig (!) kellett volna a gyakorlatban megvalósulnia, és az oktatásban részt vevő gyerekek száma 1917-ig 4,5 millióról csupán 6,5 millióra emelkedett (25 millió gyerekből ennyien jártak iskolába). Ismerjük II. Miklós rendeletét is, amelyben azt közli, a nép oktatásának ügyében „egyáltalán nem ajánlatos a túlzott sietség”. (Ljubos 1924, 201) Magam is írtam már arról néhányszor, milyen volt a helyzet a valóságban. (*Alternatyivi* 2001, 158–159; vagy http://www.scepsis.ru/library/id_96.html)
- ¹⁷ A http://www.scepsis.ru/tags/id_53.html oldalon hatásos összeállítást olvashatunk az oroszországi „közoktatási reformról” és annak következményeiről.
- ¹⁸ A. V. Florja még Szolzsenyicin életében igen bátran leamortizálta utóbbi filológiai munkásságát cikkeiben: (Florja 2001a; Florja 2001b).
- ¹⁹ A helyzet találó leírását olvashatjuk E. V. Balackij cikkeiben (2005a; 2005b).
- ²⁰ Érdemes beleolvasni a kortársak feljegyzéseibe, akik megörökítették a költészet iránti különösen megnövekedett érdeklődést a forradalom utáni első évtizedben: a felfokozott érzelmi feszültségben, teltház előtt zajló felolvasásokat, a néha konkrét tömeghisztériába torkolló hangulatot, s ez nem csak az olyan „nyilvános” költők szerepléseire vonatkozott, mint Majakovszkij, Jeszenyin vagy a „proletár költők”, hanem a „szalonköltőkre” is, mint Cvetajeva, vagy a Schmidt hadnagyot felolvasó Paszternak.
- ²¹ Érdekes, hogy a színikritikusok többsége normálisnak tekinti a kialakult helyzetet. Csak egy abszolút kisebbség harcol az orosz színház méltóságáért. Lásd például Marina Tyimaseva és Ilja Szmimov írásait a „*Szkepszisz*” c. folyóiratban.
- ²² Ezt a témát egy munkámban (Taraszov: *Anti-matrica...*) bővebben elemeztem.
- ²³ „Miklós mindenekelőtt kispolgár volt, kicsinyes és aprólékos, kisszerű lélek. Maga volt a megtestesült kispolgári romlottság [...] Magánlakrészének berendezése egy gazdag bankár lakására emlékeztetett, aki nem különösen művelt, és híján van a művészi ízlésnek [...] II. Miklós szobáiban drága kispolgári bútorok voltak, jelentéktelen vagy rossz képek a falon, vulgáris ikonok, ízléstelen nyomatok.” (Ljubos 1924, 188–189, 247)

Irodalomjegyzék

Alternatyivi 2001. № 1.

Balackij, E. V. 2005a: Formirovanyije gyisszertacionnoj lovuski. *Szvbodnaja miszl XXI*, 2005. 11.

- Balackij, E. V. 2005b: Gyísszertacionna lovuska. *Szvodobodnaja miszl XXI*, 2005. 2.
- Bales, K. 2006: *Odnorazovie ljugyi. Novoje Rabsztvo v globalnoj ekonomike*. Moszkva
- Bardham, P. 1984: *The Political Economy of Development in India*. Oxford
- Beljajev, L. Sz. 2007: *Poszledsztvija resztavracij kapitalizma v Rosszii*. Irkutszk
- Brook, Sz. I. 1980: Dinamika i etnicseszkijsz szosztav naszelenyija Rosszii v epohu imperializma. In: *Isztorija SZSZSZR*. 1980. 3.
- California Slavic Studies*. (1973) Vol. 7.
- Cliff, T. 1991: *Goszudarsztvennij kapitalizm v Rosszii*. B. m
- Cohen, S. F. 2001: *Proval kresztovogo pohoda. SZSA i tragegyija poszt-kommuniszticseszkoj Rosszii*. Moszkva
- Csernov, V. M. 1906: *Marxizm i agrarnij voprosz*. Szentpétervár
- Dickout, V. 2004: *Resztavracija kapitalizma v SZSZSZR*. Moszkva
- Dolenko, A. N. 1996: *Klasszovaja borba i SZSZSZR v 1970-80 godi i resztavracija kapitalizma*. Moszkva
- Florja, A. V. 2001a: Nyeobhogyimoli russzkomu jaziku „raszszirenyije” po A. I. Szolzsenyicinu. In: *II. Izmajlovszkie Cstnyenija. Matyeriali Vszerosszijszkoj naucsnoj konferencii 25–26 oktjabrja 2001*. Orenburg
- Florja, A. V. 2001b: Vlagyimir Dal i szovremennaja filologija. *Matyeriali Vszerosszijszkoj naucsnoj konferencii 22–23 nojabrja 2001*. Nyizsnyij Novgorod
- Gorskov, M. K. 2000: *Rosszijszkoje obszsesztvo v uszlovjajah tranzsformacii*. Moszkva
- Gyeszjaty let szociologicseszkih nabljugyenyij*. 2003. Moszkva
- Horev, B. Sz. 2001: *Progressz SZSZSZR i regressz burzsuačnoj Rosszii*. Moszkva
- Hresztomatyija po isztorii Rosszii*. 2001. Moszkva
- Hrjascseva, A. I. 1921: *Gruppi i klasszi v kresztvjansztve*. Moszkva
- Isztorija Rosszii. Sz nacsala XVIII do konca XIX veka*. 1998. Moszkva
- Isztorija SZSZSZR*. 1973. 1.
- Isztorija SZSZSZR. Sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejei*. 1968. 6. kötet. Moszkva
- Jermolov, A. Sz. 1906: *Nas zemelnij voprosz*. Szentpétervár
- Kagarlickij, B. J. 2000: *Resztavracija v Rosszii*. Moszkva
- Kagarlickij, B. J. 2003: *Periferijnaja imperija. Rosszija i miroszisztema*. Moszkva
- Kaufmann, A. A. 1908: *Agrarnij Voprosz v Rosszii*. 1-2. kötet. Moszkva
- Kirszanov, V. N. 1993: *„Resztavracija” kapitalizma v Rosszii. Isztoki i pricsini*. Moszkva
- Korelin, A. P. 1979: *Dvorjansztvo v poreformennoj Rosszii*. Moszva
- Koszova, L. B. 2003: Vertyikalnaja mobilnosztty: nyeravensztvo vozmizsnoszttyej. In: *Szpravedlivie i nyeszpravedlivie szocialnije nyeravensztva v szovremennoj Rosszii*, 432–448.
- Kristanovszkaja, O. 2004: *Anatomija rosszijszkoj eliti*. Moszkva
- Kuranti*, 1992. 10. 1.
- Larin, J. 1927: *Csasztnij kapital v SZSZSZR*. Moszkva
- Lenin, V. I. 1961: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 1. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1971: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 3. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1973a: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 16. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1973b: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 17. kötet. Moszkva
- Ljascsenko, L. L. 1950: *Isztorija narodnogo hozjajsztva SZSZSZR*. 2. kötet. Moszkva
- Ljubos, S. 1924: *Poszlednyije Romanovi*. Leningrád – Moszkva

- Marcuse, H. 1969: *An Essay on Liberation*. Boston
- Martinov, J. M. – Csinguzov, O. M. 2005: *Otyecsjesztvennaja isztorija*. Moszkva
- Maszlov, P. P. 1905: *Agrarnij voprosz v Rosszii*. 1. kötet. Szentpétervár
- Maszlov, P. P. 1908: *Agrarnij voprosz v Rosszii*. 2. kötet. Szentpétervár
- Milov, L. V. 2001: *Velikorusszkij pahar i oszobennosztyi rosszijszkogo isztoricseszko processza*. Moszkva
- Narodi Azii i Afriki*. 1984. № 2.
- Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1990 g. *Sztatizszticjeszkij ezsegodnyik*. 1991. Moszkva
- NG – figure i lica*, 1998. № 16.
- Nyemcsinov, V. Sz. 1945: *Szelszkohozjajsztvennaja sztatisztika c osznovami tyeorii*. Moszkva
- Orehovo-Zujevszkaja pravda*, 2002. 08. 27.
- Pipes, R. 1993: *Rosszija pri sztarem rezsimе*. Moszkva
- Pokrovskij, M. N. 1967: *Izbrannije proizvegyenyija*. V csetüreh knihah. 3. könyv. Moszkva
- Pokrovskij, V. I. 1902: *Szbornyik szvegyenyij po isztorii i sztatisztike vnyesnyej torgovli Rosszii*. T. 1. Szentpétervár
- Polityicseskij zszurnal*, 2004. № 34.
- Powell, D. E. 2002: Death as a Way of Life. Russia's Demographic Decline. *Current History*, Oct. 2002. Vol. 101. № 657. 344–348.
- Radajev, V. V. 1998: *Formirovanyije novih rosszijszkih rinkov: tranzakcionnije izgyerzski, formi kontrolja i gyelovaja etika*. 1. rész. Moszkva
- Rasin, A. G. 1956: *Naszelenyje Rosszii za 100 let (1811–1911)*. Moszkva
- Riasanovsky, N. 1963: *A History of Russia*. N.Y.
- Rosszijszkij sztatiszticjeszkij ezsegodnyik*. *Sztatiszticjeszkij Szbornyik*. 2000. Moszkva
- Rosszijszkij sztatiszticjeszkij ezsegodnyik*. *Sztatiszticjeszkij Szbornyik*. 2001. Moszkva
- Sanyin, T. 1997: *Revolucija kak moment isztyini. 1905–1907, 1917–1922*. Moszkva
- Szovjetszkaja Isztoricseszka Enciklopegyija*. 1965. 1. kötet.
- Szovjetszkaja Isztoricseszka Enciklopegyija*. 1965. 6. kötet.
- Szovjetszkaja kultúra*, 1989. 10. 17.
- Szpravedlivije i nyeszpravedlivije szocialnije nyeravensztva v szovremennoj Rosszii*. 2003. Moszkva
- Sztatiszticjeszkij ezsegodnyik*. 1991
- Szvodbnaja miszl XXI*, 2005. № 10.
- Taburno, I. P. 1903: *Prilozsenyje k eszkiznomu obzoru finanszovo-ekonomicseszko szosztojanyija Rosszii za poszlednyije 20 let. Grafiki i sztatiszticjeszkije tablici*. Tabl. 6. Szentpétervár
- Taraszov, A. N. 1994: *Provokacija*. – *Postcriptum iz 1994-go*.
- Taraszov, A. N. 1995a: *Rosszija XXI*. 1995. № 11. 58–67.
- Taraszov, A. N. 1995b: http://www.scepsis.ru/library/id_101.html
- Taraszov, A. N. 1996: Szuperetetizm i szocializm. *Szvodbnaja miszl*, 1996. 12.
- Taraszov, A. N. 1999: Mologyozs kak objekt klasszovogo experimenta. 1. cikk. Klasszovij podhod k obrazovanyiju: znanyija – tolko bogatim. *Szvodbnaja miszl XXI*, 1999. 10.
- Taraszov, A. N. 1999-2000: Mologyozs kak objekt klasszovogo experimenta. 2. cikk. Obnovlenyje gumanyitarnogo obrazovanyija. *Szvodbnaja miszl XXI*, 1999. 11. és 2000. 2. (<http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>)

Taraszov, A. N. 2007: Bjuokratyija kak szocialnij parazit. Szvobodnaja miszl XXI, 2007. 2.

Taraszov, A. N.: Anti-matrica ili borba babla sz oszloom. http://www.scepsis.ru/library/id_1895.html.

Troickij variant, 2008. 13. Troick (<http://www.grani.ru/Society/Science/m.142082.html>)

Truskov, V. V. 2003: *Resztavracija kapitalizma v Rosszii*. Moszkva

Zorkaja, N. M. 1976: *Na rubezse sztoletij. U isztokov masszovogo iszkussztva v Rosszii 1900–1910 godov*. Moszkva

<http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>

<http://www.polit.ru/science/2008/09/30/erunda.html>

http://www.scepsis.ru/authors/id_209.html; http://www.scepsis.ru/authors/id_6.html

http://www.scepsis.ru/library/id_96.html

http://www.scepsis.ru/tags/id_53.html

(Fordította: Iván Ildikó)

(2008. május 16 – 2008. december 4. Megjelent a *Levaja Polityika* [Baloldali politika] c. folyóirat 7–8. számában. A cikk a „Két kapitalizmus Oroszországban” című nemzetközi konferencián elhangzott előadás alapján készült, Moszkva, 2008. május 17–18.)

Rosie, hétéves munkáslány